

İBÂDÎ ÂLİMLERİNDEN İBN HUMEYD ES-SÂLİMÎ'NİN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

Ahmet Bardak*

Öz

Fırak kitaplarında İbâdiyye Mezhebi, Hâricîlerin günümüzdeki bir kolu olarak tanıtılmaktadır. Günümüz İbâdîleri kendilerini mutedil bir fırka olarak gördükleri için bu görüşe katılmamaktadırlar. Kurucusu Abdullah b. İbâd olarak bilinen İbâdiyye Mezhebi'nin günümüzde Mısır hariç Afrika'nın Akdeniz sahilinde bulunan ülkeler ile Umân ve diğer bazı Afrika ülkelerinde mensupları bulunmaktadır. Çağdaş İbâdî âlimlerinden biri olan İbn Humeyd es-Sâlimî aynı zamanda İbâdiyye'nin en önemli kelimcilerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Onun akaid ve kelâm alanındaki eserlerinin tahlil edilmesi İbâdîlerin İslam düşünce sistemindeki özellikle akaid ve kelâmdaki yerinin belirlenmesinde önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu vesileyle İbâdiyye'nin Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile ile buluştuğu ve bahsi geçen ekollerden ayrı düştüğü görüşleri tespit edilmiş olunacaktır. Biz bu makalemizde es-Sâlimî'nin kelâm alanındaki en önemli eserleri olan *Behcetü'l-Envâr*, *Envâri'l-Ukûl* ve bu eserin şerhi sayılan "*Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*" adlı eserleri çerçevesinde İbâdiyye'nin kelâmî görüşlerini ele alıp tahlilini yapacağız.

Anahtar Kelimeler: İbâdiyye, İmam Sâlimî, Umân, Kelâm ve Akaid

THEOLOGICAL VIEWS OF IBN HUMEYD AL-SALİMÎ, ONE OF THE IBADIAN SCHOLARS

Abstract

In the Farak books, the Ibadīya sect was introduced as a branch of the Hāricīs. Today's Ibadīs do not agree with this view by seeing themselves as a moderate group. Founder Abdullah b. The Ibadīya sect, known as Ibad, nowadays has members on the Mediterranean coast of Africa except Egypt, and Uman and some other African countries. Humeyd al-Sâlimî, one of the contemporary scholars, is also considered to be one of the most important theologians of this denomination. The analysis of his works in the field of Aqaid and theological, will make an important contribution to the determination of the position of the Ibadī in the Islamic thought system, especially in the Akaid and the Kalam. On this occasion, the views of the Ibadī meet with Ahl al-Sunnah and Mu'tazila will be determined. In this article, we will examine the most

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Makale Geliş Tarihi:24/002/2019, Accepted/Kabul Tarihi: 01/09/2019

Doi: 10.26791/sarkiat.531668

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, ahmetbardak@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9393-7884>

important works of al-Sâlimî in the domain of kalam, *Behcetü'l-Envâr, Envâri'l-Ukûl* and the works of *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl* which are considered as annotations of this work.

Keywords: İbadi, Imam Salîmî, Oman, Kalam ve Akaid

GİRİŞ

İbâdiyye Abdullah b. İbâd b. Teymî'l-Lât b. Sa'lebe et-Temîmî'ye nispet edilen bir mezheptir. Ancak günümüz İbâdîleri bu mezhebin hakiki kurucusu olarak Câbir b. Zeyd'i görmektedirler.¹ İbâdiyye'nin diğer önemli isimleri Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime, Demmâm b. Es-Sâib en-Nedbî el-Ummânî, er-Rabî' b. Habîb, Murdas b. Hudayr, Mahbûb b. Er-Rahîl, Ebi Yahya Abdullah b. Yahya, Ebi Hamza el-Muhtâr b. Afv, Belh b. Ukbe el-Ezdî'dir.² İlk dönem İbâdîler kendilerini “cemâatu'l-müslimîn veya ehli'd-da've” olarak isimlendirmektedirler.³ Günümüzde İbâdîlerin ekseriyeti Umân'da bulunmaktadır. Irak, Yemen ve Afrika'da da bir miktar İbâdî mezhebi mensubu vardır. Bu yüzden Basra, Hicaz, Yemen ve Hadramut, Umân ve Kuzey Afrika ve Mağrib İbâdîliği olarak dört fırka olarak gruplandırılmaktadırlar.⁴ Ancak İbâdî kaynakları İbâdîliği yaygın olarak Meşârike ve Meğâribe olarak ikiye ayırmaktadırlar. İbâdîler kendilerini İslam mezhepleri arasında meselelere mutedil bir bakış açısıyla yaklaşan ve halkı İslam Ümmeti bilinci düşüncesi etrafında birleştirme iddiası taşıyan bir konuma oturmaktadırlar.⁵ Özellikle akıl-nakil ilişkisinde itidali en iyi şekilde muhafaza eden mezhep olduklarını iddia etmektedirler.⁶

Fırak kitaplarının İbâdîleri Havâric'den bir mezhep olarak görmelerine karşın İbâdîler kendilerini Mu'tezile ve Havâric'den farklı bir konumda tutmaktadırlar.⁷ Öncelikle belirtmek gerekir ki Ehl-i Sünnet kaynaklarının anlattığı Hâricilikle İbâdîlerin anladığı Hâricilik farklı şeylerdir. Ehl-i Sünnet menfi anlamdaki hariciliğin Sıffin ve Nehrevânla başladığını savunurken, İbâdî anlayışına göre menfi anlamdaki hariciliğin başlangıç noktası Ezârika örneğindeki gibi Nehrevân'dan sonraki tartışmalarla başlar. İbâdîler'in bu bağlamda Nehrevân ehline bakış açıları çok iyimserdir ve fazilet bağlamlıdır.⁸

¹Abdullah Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, (İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ li'd-dünya et-Tebâatu ve'n-Neşru, 2015), 15; Ethem Ruhi Fığlalı, “İbâziyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 256.

²Eş-Şeyh Allâmetu Sâlim b. Hemmûd b. Şâmis es-Seyyâbî es-Semâilî, *Esdaku'l-Menâhic fi Temyizi'l-İbâdiyye Mine'l-Havâric*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif, (Kahire: Câmîatu Aynî's-Şems, 1979), 48; Muhammed Sâlih Nâsır, *Mekânetu'l-İbâdiyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, (Umân: Mektebetü'l-İstikâme, 1413/1992), 21.

³Hüseyin Ubeyd Ğânim Ğabbâş, *Umân*, (Beyrut: Dâru'l-Cedîd, 1997), 41.

⁴Fığlalı, “İbâziyye” 19: 256-258; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 83 vd.

⁵Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 20.

⁶Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 73.

⁷Konu hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva' ve'n-Nihal*, (Mısır, 1317), II, 112; Semâilî, *Esdaku'l-Menâhic*, 16 vd; Metin Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi” *Kader*, 16/2 (Aralık 2018): 294-318; Tevhit Bakan, “İbâdîler ve Hadis”, *Ekev Akademi Dergisi*, 20 (Yaz 2004): 221-240; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 140-142; Harun Yıldız, “İbâdîlik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki” *İslamî İlimler Dergisi*, 10/1, (Bahar 2015): 57-84; Orhan Ateş, *Günümüz Umân İbâziyyesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2007.

⁸Sadi Ölmez, “Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkıhına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/6 (2016):3.

Onlara göre Ezârîka türü Hariciler İslam dairesinden çıkan dalalet içinde bir fırka olup kendileriyle herhangi bir ilişkileri yoktur.⁹ İbâdîler kendilerini Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel, Şafiî, Malik ve Sevrî gibi âlimler yolu ile tevarüs etmiş bir mezhep olarak görmektedirler.

İbâdî makâlat kitaplarında İbâdiyye'nin altı fırkasından bahsedilmektedir. Bunlar: en-Nekkâriyye, el-Hüseyniyye, es-Sekkâkiyye, en-Neffâsiyye, el-Ferisiyye ve el-Hüleyfiyye. Diğer makâlat kitaplarında ise el-Hafsiyye, el-Yezidiyye ve el-İrsiyye olarak üç İbâdî fırkadan söz edilmektedir.¹⁰

Kelâm ilmi İslam dinine ait itikâdî meseleleri ele almaktadır. Bu ilim Allah'ın zatından, sıfatlarından, peygamberlik, mebbe ve meâd bakımından varlıkların hallerinden bahseden bir ilimdir.¹¹ İbâdîler de kelâmî konular hakkında kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. Öncelikle Allah hakkındaki görüşlerine bakmak gerekirse onlara göre Allah her türlü teşbih ve teccimden münezzehtir. O'nun ulûhiyetinin ve tevhidinin vurgulanması konusunda titiz davranmak gerekir.¹²

Allah'ın kendine ait sıfatları vardır ve bu sıfatların en temeli O'nun kadîm olmasıdır. İbâdîler kadîm sıfatını Allah'tan başkasına layık görmediklerinden Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul ederler.¹³ Allah vacibu'l-vücûdur, tektir, şeriki ve evveli olmayan kadimdir. Ona benzer bir cisim yoktur, cüzlere bölünemez, araz ve cevher de değildir, çünkü cevher hadis bir varlıktır. Cisim de değildir çünkü cisimler cevherlerden mürekkep varlıklardır. Cevher ve cisimler ise muhdes varlıklardır. Aynı zamanda yön, cihet ve zevale uğramaktan da münezzehtir.¹⁴ Allah kâdir, cebbâr ve kâhîr gibi sıfatları haiz olup acziyetten münezzehtir. Hiçbir kimse onu zerre miktarı acziyet içerisine sokamaz. Uyku ve uyuklama ile malul değildir. Mülk ve melekût âlemi onundur. İzzet ve ceberut ona aittir. Allah yaratmada tektir, tüm malumâtı bilen bir âlimdir. O, kâinatın müridi muhaddesâtın müdebbiri, mevcudâtın tümünün ve onların fiillerinin de yaratıcı, rızıkların ve ecellerin takdirinin sahibidir. Hayy, vâhid, âlim, kadir ve mürîddir. Hiçbir sesin kendisinden gizli kalmadığı Semî'dir. O görendir, mütekellimdir. Fiillerinde hikmet sahibidir ve insanlara zulmetmez.¹⁵

İbâdiyye'ye göre iman söz ve amelden meydana gelir.¹⁶ İman daha geniş anlamıyla ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, inanç konusunda hiçbir kimse için mazeret tanımamak, süfli arzulara uymamak ve takva yoluna girmekten ibarettir.¹⁷ Ayrıca onlar başkalarının kanlarının ve mallarının dökülmesinin yasaklanmasını da itikâdî bir mesele olarak görmektedirler. Onlara göre iman ameli ve itikâdî olarak iki kısma ayrılmaktadır. İtikad sadık bir iman ile oluşur, bu tür iman artmakta fakat azalmamaktadır. Ameli iman

⁹ Konu Hakkında geniş bilgi için bk. Ali b. Muhammed b. Âmir el-Hacerî, *el-İbâdiyye ve Menhecietu'l-Bahsi İnde'l-Müerrihin ve Eshâbi'l-Mekâlât*, (Umân: Metâbiu'n-Nehda, 1999), 296; Semâilî, *Esdaku'l-Menâhic*, 32; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 74 vd.

¹⁰ Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 58-65.

¹¹ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1990), 114.

¹² Nuru'd-dîn Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, thk. Ali b. Saîd b. Mesûd el-Ğâfirî, (byy, tsiz), 148.

¹³ es-Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 148; Fığlalı, "İbaziyye" 19: 259.

¹⁴ İmam Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, thk. Doktor Abdurrahman Umeyra, (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1949/1409) 1: 322.

¹⁵ Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 77, 78.

¹⁶ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 193.

¹⁷ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 213; Fığlalı, "İbaziyye" 19: 259; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 126.

ise hem artmakta hem de eksilmektedir.¹⁸ İbâdiyye'ye göre büyük günah işleyen bir Müslüman mümin değil muvahhidir, nimet küfrü içindedir. Allah'ın va'd ve va'di de haktır, bu yüzden tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri ebedi cehennemde kalacaklardır.¹⁹

Mu'tezile'nin "haram rızık değildir, rızık kişinin helalinden malik olduğu şeydir, faydalandığı şey değildir"²⁰ görüşüne karşı çıkan İbâdiler bunu iki yönden batıl görmektedirler. İlki sahip olunan her şey Allah'ın mülkünde olduğundan onun için rızık sayılır. Aksi durum Allah'ın merzûk olmadığı anlamına gelir. İkincisi mülkü olmayan hayvanların rıziksız olduğu anlamı çıkar ki bu mümkün değildir.²¹ İbâdilere göre rü'yetullah dünyada da ahirette de mümkün değildir.²² Allah resuller göndermiştir ve gönderdiği son resul Hz. Muhammed'dir. Onun şeriatı diğer şeriatları nesh etmiştir. Rasulullah'tan gelen tüm gaybî veya gaybî olmayan emirleri tasdik etmek akidenin gereğidir. İbâdiler büyük günah işleyenler için peygamberlerin şefaatinin kabul etmezler.²³ İbâdiyye'ye göre devlet başkanını belirlemek dini bir görevdir. İmam biat, seçim veya şura yoluyla seçilmelidir. İmamlar Kureyş'ten olmak zorunda değildir. İmam ve ona tabii olanlar emr-i bi'l-marufu yerine getirmek zorundadırlar. Bunun için gerekirse cihada başvurmak zaruridir.²⁴

İbâdiyye'nin çağdaş sayılabilecek olan önemli kelâmcılarından sayılan İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî'nin kelâmî görüşlerini ele alacağımız bu makalemizdeki hedefimiz, onun görüşleri çerçevesinde İbâdiyye'nin günümüz kelâmî görüşlerini tespit etmek, mütekaddimin İbâdiyye kelâmından farklılığını belirlemek ve Ehl-i Sünnet ile diğer kelâmî mezhepler ile olan farklılıklarını ortaya koymaktır. Bu makalemizde İmam Sâlimî'nin hayatı, eserleri, bilgi anlayışı, Allah'ın zat ve sıfatları, rü'yetullah, nübüvvet, melekler, kitaplara iman, halku'l-Kur'an, va'd ve va'id, ruh, kabir azabı, hesap, cennet-cehennem, havz, kaza ve kader, iman-İslam, küfür/ tekfir, velâyet ve berâet, konuları hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

1. İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî'nin Hayatı

Tam adı Allâme el-Muhakkık el-Müctehid Nûru'd-Din Abdullah b. Humeyd b. Sulûm b. Ubeyd b. Helfân b. Hamîs es-Sâlimî'dir.²⁵ Umân'ın Rustak şehrine bağlı el-Hevkeyn denilen bir beldede hicri 1286/1870 yılında doğmuştur.²⁶ On iki yaşına geldiğinde

¹⁸ Semâilî, *Esdaku'l-Menâhic*, 33.

¹⁹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 153, 171; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 135-136.

²⁰ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 153; Rızık problemi hakkında geniş bilgi için bkz. Muhit Mert, "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1 (Ankara 2005): 1-19.

²¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 100.

²² Nasır b Matar b. Saîd el-Meskarî, *El-İbâdiyye fî Meydâni'l-Hakk*, (Umân: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1999), 118; Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 163; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 134.

²³ Kâbil, *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, 78.

²⁴ Fığlalı, "İbâziyye" 19: 258, 259; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 110-118.

²⁵ Abdurrahmân Umeyrâ, "Mukaddime" İmam Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, thk. Doktor Abdurrahman Umeyra, (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1949/1409) içinde 1: 16.

²⁶ İsmail b. Sâlih b. Hemdân el-Eğberî, *el-Medhel ile'l-Fikhi'l-İbâdî*, (Umman: Mektebetü't-Dâmirî Linneşri ve't-Tevzî', 1. Baskı, (2013), 336; Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: Giriş 16; Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, Giriş 14.

gözünde yaşadığı bir sorundan dolayı kör olmuştur.²⁷ Küçük yaşlarında yetişmesinde en önemli katkıyı sağlayan babası eş-Şeyh Humeyd b. Sulûm es-Sâlimî'den Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve dini ilimlere başlangıç yapmıştır. Sonrasında Rustak adındaki şehre gitmiştir. Bu şehirdeki ilim halkalarına ve medreselerine katılarak ilim hayatını sürdürmüştür. Burada ilk olarak devam ettiği meşhur medrese "Mescidu'l-Beyâde" içerisinde bulunmaktaydı. Rustak'ın ulemasından sayılan eş-Şeyh Râşid b. Seyf el-Maliki'nin yanında bir miktar ilim tahsil etmiştir. Esasında onun yetişmesini sağlayan asıl kişinin Şeyh Sâlih b. Ali b. Nâsır b. İsa el-Hârisi adında Rustak'ın meşhur bir âlimi olduğu kabul edilmektedir. Şeyh Sâlih onun özellikle fikri terbiye, te'lif ve üslup kazanmasında yardımcı olmuştur. Ayrıca ona tefsir, te'vil, hadis, fıkıh, usûlu'd-dîn, nahiv, meâni, beyan ve mantık ilmini öğretmiştir.²⁸ İmam Sâlimî yukarıda adı geçenlerin dışında Abdullah b. Muhammed el-Hâşimi, Mâcid b. Hemîs el-Ubrî ve eş-Şeyh el-Muhtesib Sâlih b. Ali el-Hârisî gibi âlimlerden de ders almıştır.²⁹ Özellikle siyasi tecrübesini son olarak zikri geçen el-Hârisî'den almıştır. Bütün bu tahsil hayatından sonra İmam Sâlimî Rustak'ta şeyhlik makamına ulaşmıştır. Daha sonra Rustak'tan ayrılarak eş-Şeyh Muhammed b. Hemîs es-Seyfî, eş-Şeyh Muhammed b. Mesûd el-Bûsuaydî, eş-Şeyh Sultan b. Muhammed el-Habesî'den de bir miktar ders almıştır.³⁰ İmam es-Sâlimî zamanla Umân'ın en önemli âlimlerinden biri olmuştur. Kendisi aynı zamanda çok iyi bir hatip olup camilerde veya başka mahfillerde hitapta bulunmuştur. 1330 senesinde şeyhi olan Mâcid b. Hemîs el-Ubrî ile "kabirlerin vakıfları" hakkında aralarında çıkan bir tartışma sebebiyle yolları ayrılmıştır. Burada tartışılan mesele, bir kişinin belli bir miktar parayı kendisi öldükten sonra sadece kabir işleri için veya kabirde üzerine Kur'an-ı Kerim'i okuyan insanlara dağıtılması için vakfetmesi ile ilgiliydi. İmam Sâlimî kişinin malından bir kısmını öldükten sonra sadece kabir inşası veya insanların Kur'an okuması için vakfettmelerini kabul etmemekteydi. Çünkü ona göre insanların çoğu kabirleri kıraatleriyle mamur ederken mescitlerden uzaklaşıyorlardı. O, bunun batıl olduğunu, böyle bir miras varsa da bu paranın mirasçuya, yoksa beytülmale verilmesi taraftarıydı.³¹

İmam Sâlimî'nin üstün gayreti, ihlası, sıdkı, İslam ümmetinin hayrı için yaptıkları hakkında birçok methiye mevcuttur. Az yemesi, misafirlerine ikramı gibi başlıca hasletleri sayılmaktadır. İslam ümmetinin yaşadığı sıkıntılara çok üzüldüğü, bunların giderilmesi için uzak yakın mesafe gözetmeden elinden gelen her türlü iyiliği yapma konusunda gayret gösterdiği, aynı zamanda Umân halkı için de birçok fedakârlık yaptığı ve bu ülke halkının uyanışına vesile olduğu rivayet edilmektedir.³² İmam Sâlimî hicri 1332, miladi 1914 yılında 48 yaşında vefat etmiş kabri Tenûf adlı bir beldedir.³³

²⁷ Nuru'd-dîn Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Meâricu'l-Âmâli alâ Medârici'l-Kemâl binazmi Muhtasari'l-Hisâl*, takd. Abdullah b. Muhammed b. Abdillah es-Sâlimî, tahk. El-Hâc Süleyman b. İbrahim Bâbezîr vd. (Umman/Bediyye, Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010) 1/15.

²⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 1: 17.

²⁹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 19 vd.; Eğberî, *el-Medhel ile'l-Fıkhî'l-İbâdî*, 336.

³⁰ Sâlimî, *Meâricu'l-Âmâl*, 17.

³¹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 19.

³² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 1: 19.

³³ Ali Saîd b. Mesûd el-Ğâfirî, "Mukaddime", Nuru'd-dîn Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, thk. Ali b. Saîd b. Mesûd el-Ğâfirî, (byy, tsiz), içinde, 28.

2. İmam Sâlimî'nin Eserleri

İmam Sâlimî hac görevini ifa ettikten sonra Umân'a dönerek birçok eser vermeye başlamıştır. Onun akaid, usûli'd-dîn-kelâm, felsefe, mantık, cedel, fıkıh, Arap dili, mezhepler ve Umân tarihi hakkında birçok eseri mevcuttur.

Tarihle ilgili olanlar:

1. *Tuhfetü'l-A'yân fî sîreti Ehli Umân*
2. *el-Lumatu'l-Mardiyeye Min Eşi'ati'l-İbâdiyye*
3. *el-Hakku'l-Celî fî Sîreti's-Şeyh SÂlih b. Ali*

Arap dili ile ve edebiyatıyla ilgili olanlar:

4. *Şerhu Bulûği'l-Emel fî'l-Müfredâti ve'l-Cümel*
5. *el-Menhelu's-Sâfî fî'l-Arûdi ve'l-Kevâfî*
6. *el-Mevâhibu's-Sünniyye Ala'd-Dürreti'l-Behiyye*
7. *Dîvânu's-Sâlimî*

Akâide ve Kelama Dair Eserleri:

8. Manzum bir eser olan *Behçetü'l-Envâr*
9. *Meşâriku Envâri'l-Ukûl*
10. *Ğâyetü'l-Murâd fî'l-İ'tikâd*
11. *Ravdu'l-Beyân Alâ Feydi'l-Mennân*
12. *Keşfu'l-Hakîka*
13. *Risâletun fî't-Tevhîd*

Hadisle ilgili olanlar:

14. *Şerhu'l-Câmii's-Sahîh "Senedü'l-İmamu'r-Rabî b. Habîb el-Ferâhidî"*

Usul-ü fıkıh ile ilgili olanlar:

15. *Şerhu Tal'atu's-Şems fî Cüzeyn*

Fıkıhla ilgili Olanlar:

16. *Kitâbu el-Hücecü'l-Muknia fî Ahkâmi Sâlati'l-Cumua*
17. *Medâricu'l-Kemâl*
18. *Meâricu'l-Âmâl Şerhu Medâriki'l-Kemâl*
19. *Cevheru'n-Nizâm fî İlmi'l-Edyân ve'l-Ahkâm*
20. *el-Hüccetü'l-Vâdiha fî'r-Reddi Ala't-Telfikâti'l-Fâdiha*
21. *Hallu'l-Müşkilât*
22. *İdahu'l-Beyân fî Ahkâmi Nikâhi's-Sıbyân*
23. *El-Hicacu'l-Muknia fî Ahkâmi Salâti'l-Cumua*
24. *Telkînu's-Sıbyan*
25. *El-Akdu's-Semîn fî Fetevâyi'l-İmami Nûri'd-Dîn*

26. *El-Fetâvâ*

27. Diğer konularla ilgili *Tarîku's-Sedâd ilâ İlmi'r-Reşâd*

28. *Bezlu'l-Mechûd fî Muhâlefeti'n-Nasârâ ve'l-Yehûd*

29. *Risâletun "Sevâdiu'l-Burhân"*.³⁴

3. İmam Sâlimî'nin Kelâmî Görüşleri

İmam Sâlimî'nin tâbi olduğu İbâdiyye mezhebinin itikâdî görüşlerinin temel esasları Kur'an-ı Kerim'in lafzına sınımsız sarılmak, onun ilk günkü söz ve esaslarına ters düşen bütün tefsirleri reddetmek, geçmişin değişmez kalıplarına bağlı kalmak üzerinedir.³⁵ İmam Sâlimî'nin kelâmî görüşlerini anlamak İbâdiyye'nin kelâmî görüşlerine olan katkılarını tespit edebilmek için onun akaid ve kelâm ilmine dair eserlerine bakmak gerekir. İmam Sâlimî'nin konu hakkındaki önemli eserleri *Behcetü'l-Envâr*, *Envâri'l-Ukûl* ve bu eserin şerhi sayılan *Meşâriku Envâri'l-Ukûl*'dur. *Meşâriku'l-Envâr* adlı eseri iki ciltten müteşekkil hacimli bir eserdir. Bu eserde kelâm ilminin epistemolojisi, ilahiyat, nübüvvet, ahiret, velâyet, va'd ve va'id konularını ele almaktadır. *Behcetü'l-Envâr* ise aynı alanda kaleme aldığı manzum şeklinde yazılmış eseridir.

3.1 İmam Sâlimî'ye Göre Bilgi

İlimler nazarî ve amelî olarak ilk defa Aristo'nun felsefi tasnifinde belirlenmiştir. Bu tasnifin İslam dünyasındaki öncülleri Fârâbî, Kindî, İbn Sînâ ve Gazzâlî'dir. Fârâbî'nin *İhsâu'l-Ulûm* adlı eseri konu hakkında yazılan ilk sistematik eserdir.³⁶ Bunu İmam Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sı takip eder. Gazzâlî bu eserinde ilimleri aklî ve naklî olarak iki kısımda değerlendirmektedir. Aklî ilimleri hesap, mühendislik, astronomi gibi ilimler olarak değerlendirirken; tefsir, hadis, fıkıh, ahlak gibi bilimleri de naklî ilimlerden saymaktadır. Gazzâlî özellikle kelâma özel bir vurgu yaparak onu ilimlerin en şerefli saymıştır.³⁷ Bu tasniflerden sonra İslam düşünce sisteminde hadis, fıkıh kelâm gibi ilimlerin şer'î ilimleri, metafizik, mantık ve matematik gibi ilimlerin ise aklî ilimleri kapsadığı hususunda genel bir kabul oluşmuştur.³⁸ Kelamcılar ilmi kadîm ve hadis olarak ikiye ayırmaktadırlar. Kadîm ilim ile kastedilen Allah'ın ilmi, hadis ile kastedilen ise beşerin ilmidir. İnsanlar hadis ilmi elde etmek için akıl, duyu ve doğru habere dayanmak zorundadırlar.³⁹

İmam Sâlimî ilmi "ma'lumu ortaya çıkaran, bir şeyi hakikatiyle idrak ettiren bir sıfat⁴⁰ ve malumun kendi hali üzerine bilinmesi" olarak tanımlamaktadır.⁴¹ O bu tanımla

³⁴ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 24-26; Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 29-38.

³⁵ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 125, 126.

³⁶ İlhan Kutluer, "İlim" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XXII: 113.

³⁷ İmâm Ebî Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Tâhir, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011), I: 20-21.

³⁸ Murteza Bedir, "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn", *İslam Araştırmalar Dergisi*, 15 (İstanbul 2006):5-31.

³⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Bâkîlânî, *Temhîdû'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1987), 28 vd.; İmâmul-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*. thk. Muhammed Yusuf Mûsa-Alî Abdulmunîm Abdulhamîd Bağdat, 1950, 84-95; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf İskenderiye, Daru'l Cami'ati'l Mısıriyye, 49. Ali b. Ebi Ali Seyfuddin Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire, 1424/2004, 1/213.

⁴⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 117.

⁴¹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 53.

idraki, ilmin ana amacı olarak görmektedir. Sâlimî, aynı zamanda bilgi konusunu izah etmek için müteradif veya zıt kavramları da incelemektedir. Bu vesileyle itikad, zan ve vehm kavramlarını ele almaktadır. İmam Sâlimî'ye göre itikad yanlışla ihtimali de bulunan insanın inancıdır. Çünkü bir kimse yanlış bir şeye de itikad edebilir. Zan, aksine bir anlamı da bulunan bir şeyi tercih etmektir. Vehm ise hakikate aykırı bir şeyi tercih edip şüphe içerisinde bulunmak anlamına gelmektedir.⁴² Sâlimî, ilmi yanlışla ihtimali en az olması hasebiyle diğerlerinden üstün görmektedir. Özellikle içerisinde hiçbir şüphe bulunmayan ilme'l-yakini en üst başvuru kaynağı olarak işaret etmektedir.

İmam Sâlimî ilmi aynı zamanda kadîm ve muhdes olarak da ayırmaktadır. Kadim ilim Allah'a ait olup O'nun zatî sıfatıdır. Burada Allah'ın ilminin O'nun zatına nispet edilmesi Mu'tezile'nin sıfat anlayışını hatırlatmaktadır.⁴³ Ehl-i Sünnet'te ise subutî sıfatlardan sayılan ilim sıfatı Allah'ın zatı üzerinde zait olarak kabul edilmektedir.⁴⁴ Yine o, Allah'ın ilminin malumât ile arttığını iddia etmeyi batıl olarak görmektedir. Çünkü bu Allah'ın ilminin hudûsunu ortaya koyar ki Allah bundan münezzehtir. İmam Sâlimî'ye göre hâdis ilim de zarurî ve nazarî olarak iki kısma ayrılmaktadır.⁴⁵ Zaruri olan herhangi zihni bir eylem gerektirmeden (teemmülsüz), nazariyi ise teemmül ile ortaya çıkan ilim olarak görmektedir. Aynı zamanda hâdis ilim, tasavvurî ve tasdikî olarak da ikiye ayrılmaktadır. Tasavvurî olanı, gayr-ı hikemî, tasdik, teslim ve kabul ile ortaya çıkmış bir bilgi olarak görmektedir. İmam Sâlimî'ye göre zaruri ilim ile Allah ve resulünün bildirdiği hakikatlerin, ölüm, diriliş, hesap, cennet, cehennem, melekler, kitaplar, kaza, kader, ehl-i tâat için velâyet, ehl-i isyan için berâat gibi şeyler bilinmektedir. Nazari ilimle rü'yetullah gibi kelâmî meseleler bilinmektedir. Nazarî ilim hem kat'î hem de zannî olabilir. Son olarak Sâlimî ilmi öğrenilmesi bakımından vâcib ve mendûb olarak da ikiye ayırmaktadır. Vâcib ilim, kişinin hakkında cahil kalamayacağı ibadetlere ve farzlara yönelik uhrevî konulardır. Mendûb ise bunun dışındaki tüm ilimleri kapsamaktadır.⁴⁶ Kelâmcılar da hâdis ilmi zarurî ve nazarî olarak tasnif etmektedirler. Zarurî ilim doğuştan sahip olunan, nazarî ise tefekkür ve akıl ile elde edilen bilgileri kapsamaktadır. Ayrıca zarurî ilim evveliyât, fitriyyât, müşâhedât, mücerrebât, mütevâtirât, hadsiyyât ve vehmiyyât-ı hissiyye şeklinde tasnif edilmiştir.⁴⁷ Bu bakımdan Sâlimî ilimlerin tasnifi hususunda felsefe ve İslam düşünce sisteminin genel kabulüne muhalif olmamıştır.

3.2. Allah'ın Varlığı Hakkındaki Görüşleri

Kelâmcıların ilahiyat bahsinde tartıştıkları temel konulardan birisi de Allah'ın varlığı ve sıfatları konusudur. Allah'ın varlığı ili ilgili tartışmalarda hudûs, imkân gibi delilleri kullanmaktadırlar. Kelâmcılar bu deliller ile Allah'ı aklen bilmenin imkân dâhilinde olduğu görüşündedirler. İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî eserlerinde âleme bakarak bunun bir hâdis varlık olduğuna ve onun bir muhdisinin yani yaratanının olduğuna

⁴² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 1: 117.

⁴³ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* I, Nşr. M. F. Muhammed, (Beyrut: tsz.), 73 vd.

⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. nşr. A. Sabbağ. Beyrut: 1994), 35, 107-117.

⁴⁵ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 53, 54.

⁴⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 1: 123, 132.

⁴⁷ Bâkılânî, *Temhîdü'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*, 28; Abdullatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslam* (Kelâm İlmine Giriş), haz. Fikret Karaman, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 23, 28.

vurgu yapmaktadırlar.⁴⁸ Mu'tezile'nin de konu hakkında benzer görüşleri vardır. Mu'tezile'nin Allah hakkında Ehl-i Sünnet'ten ayrıldığı temel noktalardan birisi sıfatlar konusudur. Onlar genel olarak zat-sıfat konusunda tenzih ve tevhidi koruma refleksi ile hareket etmektedirler. Onlar Allah'ın en önemli sıfatının kadîm sıfatı olduğunu; hayat, ilim, kudret, irade, basar, kelâm ve sem' sıfatlarının olmadığını ileri sürmektedirler.⁴⁹

Eş'arî ve Mâtürîdî kelamcılara göre Allah'ın çeşitli sıfatları vardır ve bu sıfatlar zatın aynı değildir.⁵⁰ İbâdîler genel olarak bu görüşe katılmaktadırlar ve Allah'ın bir olduğu, zat ve sıfatlarında benzerinin bulunmadığı, zatının cisim olmadığı, fiillerinde de ortağının olmadığı görüşündedirler. İmam Sâlimî'de İbâdiyye mezhebinin nasların lafzına sıkı bağlılığını esas alan itikâdî görüşlerinin tesirini Allah'ın zat ve sıfatları konusunda da görmekteyiz. İmam Sâlimî'ye göre yaratan hakkında tevhidi bilgiyi sıhhatli bir şekilde edinmek gerekir. Ona göre tevhid "Allah'ı birlemek (tevhîd) O'nun ilahi zatının her türlü zihnî, hayalî, evhamî tasavvurlardan tecrid edilmesi anlamına gelmektedir. Ona göre kelamcılar akideyi yakînî deliller ile ispat için ilm-i tevhidi tedvin etmişlerdir. Ona göre şeriatte tevhid, kulların ibadetlerini tek olan Allah'a yapmasını ve O'nu tasdik etmesini ifade etmektedir.⁵¹ Tevhidî hakikati algılamış kulların hakiki muvahhidler olduğunu belirten İmam Sâlimî onları gerçek manada dinin rükûnlarını ifa edenler ve beyne'l-havf ve'r-reca olarak yaşayan müminler olarak tanıtmaktadır. Sâlimî Allah'ı vahdaniyeti sabit, tekliğini şüpheye düşürecek her türlü sorudan, şüpheden ve görüşten münezze olarak görmektedir. Allah'ın vahdaniyeti zatına, sıfatlarına ve fiillerine şamildir. Yani O zatıyla, sıfatlarıyla ve fiilleriyle tektir. O kadim olup her şeyden mutlak manada öncedir. Eğer Allah her şeyden önce olmasaydı kadîm değil muhdes bir varlık olurdu. Muhdesler başkasına muhtaç olduğundan bu durum devr ve teselsüle sebep olacaktı.⁵² İmam Sâlimî'nin bu görüşü Ehl-i Sünnet'in vacibu'l-vücûd hakkındaki görüşleri ile uyumludur. Ehl-i Sünnet'e göre Allah vacibu'l-vücûd olup diğer varlıklar muhdes ve mümkün varlıklardır.⁵³

İmam Sâlimî zaman bakımından varlıkları üç gruba ayırmaktadır: İlki ezeli ve ebedi olan Allah, ezeli ve ebedi olmayan dünya ve ebedi olup ezeli olmayan ahiret.⁵⁴ İmam Sâlimî'ye göre Allah'ın kıdemini kabul eden birine Allah hakkında Arapçadaki "hel, keyfe, lime ve men" sorularını yöneltmek batıldır. O her şeye galiptir, hiçbir şey onun sıfat ve fiillerinde O'na ortak olamaz. Ancak burada kahrolmuş ve mağlupların suali olan "nerede, hangi" gibi soruları sormak caizdir.⁵⁵ Burada Sâlimî soru sormanın mantıki altyapısına vurgu yaptığı görülmektedir. Çünkü Allah'ın kadîm olduğunu kabul etmek bu soruları anlamsız kılmaktadır. Dolayısıyla kıdemi sorgulamayan ancak kıdemin keyfiyetini anlamaya çalışma çabasını ifade eden soruları makul görmektedir.⁵⁶

⁴⁸ İmam Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (İstanbul, 1979), 3; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Lum'a*, (Beyrût, 1952), 1.

⁴⁹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Beyrût, Dâru'l-Marife, 1975) I, 44 vd.

⁵⁰ Metin Yurdagör, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (Kayseri, 1983), 249-264.

⁵¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 303.

⁵² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 307 vd.

⁵³ Ebu Bekr el-Bâkîllânî, *et-Temhîd fî reddi ale'l-mülhideti ve'l-mu'atlati ve'r-rafizeti ve'l-havârici ve'l-Mu'tezile*, thk. Mahmut Muhammed Hudayrî, (Kahire: Dârû'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 41.

⁵⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 322.

⁵⁵ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 170.

⁵⁶ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 119, 120, 127-130.

İmam Sâlimî'ye göre Allah zıtlardan, ortaklardan ve tecsimden münezzehtir. Onun zatına ait vucûd, kıdem, bekâ, hayat, ilim, irade, kudret, sem' ve basar sıfatları vardır. Ona hudûs, âdem, fenâ, mevt, cehalet, acz, ikrah, sağırlık, körlük ve cisimlere benzerlik gibi sıfatlar vermek imkânsızdır.⁵⁷ İmam Sâlimî'ye göre sem' ve basar sıfatları Allah'ın ilim sıfatına râcidir. Çünkü sem' duyulabilir şeylerin, basar ise görülebilen şeylerin ilmidir.⁵⁸ Allah'ın fiili sıfatları da vardır. İmam Sâlimî, Allah'ın fiili sıfatlarının da ezeli olduğu görüşündedir. Ona göre Allah bu fiilleri işleyince bu sıfatları alır, işlemezse bu sıfatlar ile vasfedilmez. Fiili sıfatları zati sıfatlarından farklı olarak bir mahalde aynı anda iki zıt olarak da ortaya çıkabilir. Örneğin bir kimseye rızkını geniş tutarken aynı anda başkasınıkini dar tutmaktadır.⁵⁹

İmam Sâlimî Eş'arîler ve İbâdiyye'nin bir kısmının ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün Allah'ın sıfat ve isimlerinin tevkîfî olduğu görüşünü savunduklarını aktarmaktadır.⁶⁰ İsim ile sıfatın farkını da belirten Sâlimî, ismi, zati vasfeden, mananın dışında bir şeyi ifade etmeyen şey olarak tanımlamaktadır. Sıfat ise zati kendisiyle vasfedilen manaya delalet eden olarak belirtmektedir.⁶¹ İmam Sâlimî felsefecilerin "Allah cüziyyâtı bilmez" görüşüne de karşı çıkmaktadır. Ona göre cüziyyâtı bilmezse Allah'a cehl atfedilmiş olur.⁶² Bu görüşler ile Sâlimî Eş'arî kelamının görüşleri ile mutabık kalmaktadır. Gazzâlî'nin Allah cüziyyâtı bilmez diyen filozofları tekfir etmesi de İmam Sâlimî'nin görüşlerinin Eş'arî kelamındaki görüşler ile benzerliğini teyit etmektedir.⁶³ İmam Sâlimî'ye göre bir şeyin medlulü zatının aynısı olur. Yani sıfatlar Allah'ın zatındandır, gayrı değildir. Lafızlarına gelince onlar, Allah için yaratılmıştır ve aralarında bir vasıta yoktur. Allah zati gereği mürîddir, bu onun zâid bir sıfatı değildir. İki mümkün taraftan birini tercih etmesi için onun zati dışında bir sıfata ihtiyacı yoktur. Bunu zati gereği yapar. Bu durum diğer sıfatları için de aynıdır. Sâlimî bu durumun Allah'ın sıfatlarını inkâr etmek anlamına gelmediğini söylemektedir. O, burada sıfatların Allah'ın zatının aynı olduğunu ifade etmekten başka gayesi olmadığını belirtmektedir. Ona göre zati sıfat itibari anlamda kullanılmaktadır. Allah'ın zatının dışında başka bir ezeli zati kabul etmek onun vahdaniyetine hâlel getirir. İmam Sâlimî'nin bu görüşü Mu'tezile'nin sıfat anlayışı ile uyumludur. İmam Sâlimî'ye göre Allah'ın zatının dışında bir gücü kabul etmek kendi mülküne mutlak manada hükmeden bir ilahı ortadan kaldırmaktır. Aynı zamanda Allah'ın fiilleri, sıfatları teşbihten uzaktır. Bu yüzden O'nun sıfatları, fiilleri hiçbir şekilde beşerinkiyle kıyaslanamaz.⁶⁴

İmam Sâlimî Allah'ın mekândan münezzehe oluşuna da vurgu yapmaktadır.⁶⁵ Mekân, çoğulu emkine olan bir mahalli ifade eden kelimedir. Mekân ile ilgili sıkça kullanılan muhadded kavramı ile kastedilen şey "cismin işgal ettiği yer" dir. Bu bakımdan mekân

⁵⁷ Sâlimî, Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 301.

⁵⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 359.

⁵⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 342.

⁶⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 335; Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*, Nşr. Helmut Ritter, (Weisbaden: 1980), 525; Özler, Mevlüt "İlâhî İsim ve Sıfatları Tespitte Yöntem" *Ekev Akademi Dergisi*, 1 (Kasım 1997), 71.

⁶¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 351.

⁶² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 357.

⁶³ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Nşr. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul, Klasik Yayınları, 2005), 97 vd.; İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri-Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*- Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları 1985), 120 vd.; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, (Konya: Tekin Kitapevi, 2014), 67.

⁶⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 304.

⁶⁵ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 122.

daralıp genişleyebilen bir yeri ifade eder.⁶⁶ Allah tenzih gereği mekândan ve cisimlerin sahip olduğu sıfatlardan münezzehtir. Çünkü mekân cisimlere ait bir sıfat olup Allah'a atfedilemez. Aynı şekilde Allah zamandan da münezzehtir. Çünkü Allah zaman içinde mevcut olsaydı hâdis bir varlık olmuş olurdu. Bilakis mekân ve zaman Allah'ın yarattığı iki kavramdır.⁶⁷

İmam Sâlimî'ye göre Allah her türlü illet ve maluliyetten münezzehtir. O, Hıristiyanların Allah'a atfettikleri doğmak ve doğurulmak gibi bir illet ile ittisaf edilemez. Onun ne oğlu ne veziri vardır.⁶⁸ İmam Sâlimî Allah'ın benzeri olmadığı konusyla ilgili akli delillerden örnekler de vermektedir. Ona göre Allah'ın benzeri olsaydı teşbih edilen şeyin tümündeki vasıfların onda da olması caiz olurdu. Bu açıklamalarıyla Sâlimî Müşebbihe Mezhebi'ni tenkit etmektedir.⁶⁹ Allah'a yed, vech atfedilen lafızların yer aldığı ayetler nazil olduğunda ashab bunları Rasulullah'a sormamış, o da onlara konu hakkında bir şey bildirmemiştir. Ona göre Araplar burada geçen lafızların anlamlarını biliyor, ayetlerin gayesi de böylece zuhur etmiş oluyordu. Bu yüzden sahabe ayetlerin kastettiği manayı Hz. Peygamber'e sormamıştır. Çünkü manası açık bir ifadeyi sorgulamak abesle iştigal sayılır.⁷⁰

3.3. Rü'yetullah Meselesi İle İlgili Görüşleri

Sözlükte “görmek” anlamındaki rü'yetten türemiş olan rü'yetullah. İstilah olarak Allah'ın görülmesi anlamına gelen itikadî bir kavramdır.⁷¹ İslam âlimlerinin tartıştığı rü'yetullah konusu, ahiretle ilgili olup kelâm ilminin problemlerinden biridir. Özellikle Ehl-i Sünnet ile Mu'tezilî kelâmcıları Allah'ın zatının görülüp görülemeyeceğini, bunun imkânını tartışmışlardır. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in nasslara ve aklî delillere dayanarak rü'yetullahı ahirette kabul ettiğini, Mu'tezile, Cehmiyye, Hâriciler, Mürchie, Necceriyye, Zeydiyye, Kerrâmiyye ve Mücessime'nin ise karşı çıktığını belirtmek gerekir.⁷² Mu'tezile tevhide ilişkin nassları aklın belirlediği ilkelere dayandırarak yorumladığından rü'yetullahı imkânsız görmüştür.⁷³ Her iki grubun da iddialarını dayandırdıkları ayetler mevcuttur. “O gün rablerine bakan parlak yüzler vardır” (Kıyâme 75/22-23) ayeti ile Ehl-i Sünnet kelâmcıları rü'yetin varlığını kabul ederken Mu'tezilî kelâmcıları “gözler onu idrak edemez, O gözleri idrak eder” (el-En'âm 6/103) ayeti ile rü'yetullahın olmayacağını belirtmektedirler. Mu'tezilî kelâmcılara göre rü'yetullahın ahiretteki şartlarıyla dünyadaki şartları aynıdır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın görülmesi için bir cihetin, yerin bulunmasını gerektirdiğinden bu durum mümkün değildir.⁷⁴ Çünkü Allah bir cihette bulunmaktan münezzehtir. Ehl-i Sünnet'in konu

⁶⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 170, 1 nolu dipnot.

⁶⁷ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 315.

⁶⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 320.

⁶⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 326.

⁷⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 407.

⁷¹ Yeşilyurt, Temel “Rü'yetullah” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 311-314.

⁷² Selim Özarlan, “Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (Ocak 2001), 11/1:277

⁷³ Veysi Ünverdi, “Kelâmî Bir Problem Olarak Rü'yetullah Meselesi” *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi* (Kongre Tam Metin Kitabı), (Mardin; İksad Yinevi, Aralık 2018), 528.

⁷⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, (Kahire, 1996), 233.

hakkındaki en önemli argümanı Allah'ın var olmasıdır. Onlara göre var olan bir şeyin görülmesi haktır.⁷⁵

İmam Sâlimî rü'yetullahı Allah'ın göz teması ile algılanması anlamına geldiğini belirtmektedir. Ona göre rü'yetullah ile ilgili tarif Arapların kendi lisanlarındaki karşılığı ile tercüme edilmiştir. Yani kelimenin tercümesi ilmi olmayıp lügavidir.⁷⁶ İmam Sâlimî, Fahrüddîn er-Râzî'nin rü'yeti "Allah'ın hakikati hakkındaki tam bir ilim" olarak te'vil etmesini kabul etmemektedir. Çünkü o Allah'ın zatının hakikatının beşer tarafından tam olarak bilinmesini caiz görmemektedir. Ona göre Allah'ın sadece sıfatı bilinebilir.⁷⁷ İmam Sâlimî rü'yetullahı Eş'arîlerin kabul ettiği şekliyle kabul etmemektedir.⁷⁸ Ona göre rü'yetullah ile ilgili hadislerin sıhhatinde sorun vardır. Kendisi Hz. Aişe'nin "Kim Muhammed rabbini görmüştür demişse Allah'ı karalamıştır" hadisini delil getirerek rü'yetullahı karşı çıkmıştır.⁷⁹ İmam Sâlimî Eş'arîlerin rü'yetullahın varlığını ispat etmek için ortaya koydukları delilleri teker teker ele alarak cevaplamaktadır. Öncelikle Eş'arîlerin "Allah mevcuttur, mevcut olan her şeyin görülmesi de gerekir" deliline cevap vermektedir.⁸⁰ İmam Sâlimî'ye göre Allah'ın mevcudiyeti eşyadaki gibi değildir, eğer böyle olsaydı O'nun eşya ile müşterek vasıfları olurdu.⁸¹ İkinci delil olan Hz. Musa'nın kavmine "Bana kendini göster sana bakayım" (A'râf 7/143) ayetindeki ifadedir. Eş'arîlere göre eğer görmek mümkün olmasaydı Hz. Musa bu ifadeyi kullanmazdı sözünü İmam Sâlimî bu soruya Allah'ın verdiği cevap ile Hz. Musa'nın kavmine O'nu görmenin mümkün olmadığını ispatlaması olarak yorumlamaktadır. O, Kıyame 22 ve 23 ayetlerdeki "O gün birtakım yüzler aydındır rablerine bakarlar" ayetindeki nazar teriminin rüyetten farklı olduğunu iddia etmektedir. "Hilale nazar ettim fakat görmedim" örneğini vererek bunu delillendirmektedir. Ona göre bu ayetin siyak ve sibakında da rü'yetullahın olduğunu ispat edecek deliller yoktur.⁸² Son olarak bazı ahad haberler ile rü'yetullahı ispat gayretlerini eleştiren İmam Sâlimî itikadî bir meselede ahad haberler ile amel edilemeyeceğini belirtmektedir. Sonuç olarak ona göre akıl ve nakil ile tespit edilmiştir ki Allah'ın ne dünyada ne de ahirette görülmesi mümkündür. Allah'ı dünya ve ahirette bazı velilerin gördüğünü iddia edenler müşriktirler. Çünkü bunu teyit eden hadisler vardır. Örneğin "kim Muhammed rabbini gördü derse o müşriktir."⁸³ Hz. Muhammed'in İsrâ Gecesi rabbini gördüğünü söyleyenler "gözler onu idrak edemez" (el-Enâm 6/103) ayetine muhaliftirler. İmam Sâlimî Allah'ın dünyada veli ve nebilerine görünemeyeceğini ancak ahirette yine bu kişilere görüneceğini söyleyenleri eleştirmektedir. Onların "Allah ahirette bizim cisimlerimiz gibi bir cihet ve yönden görülecek" görüşlerini de kabul etmemekte ve böyle söyleyenleri Allah'ı mahlûkatına benzettiklerinden müşrik olarak nitelendirmektedir.⁸⁴ İmam Sâlimî "Allah'ın ahirette bilâ keyf görüneceğini" söyleyenlerin delillerinin kitap ve sünnette bulunmadığından da söz etmekte ve bahsi

⁷⁵ Konu hakkında geniş bilgi için bkn. Kılıç Aslan Mavil, "Bir Mu'tezile-Mâtürîdiyye Tartışması-Rü'yetullah-", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (Ekim 2014), 14: 2: 450.

⁷⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 362.

⁷⁷ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 363.

⁷⁸ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 131-138.

⁷⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 368.

⁸⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitabu'l-Luma' Fi'r-Reddi Alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Thk. Hammude Gurabe, (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü Li't-Türas, trs), 61 vd.

⁸¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 364.

⁸² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 369.

⁸³ Buhârî, "Kitâbu't-Tevhîd", 4.

⁸⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 395.

geçen kişilerin münafık olduğuna hükmetmektedir. Çünkü ona göre böyleleri açık nasları inkâr ettiklerinden zahiri bir nifak içerisindedirler. Ancak bunlar teşbihten uzak durdukları için şirk ile ittisaf edilemezler.⁸⁵ İmam Sâlimî'nin buradaki görüşleri Mu'tezile'nin görüşleriyle uyusmaktadır

3.4. Nübüvvet Hakkındaki Görüşleri

Nübüvvet İslam dininin temel inanç konularından birisidir. Bu başlık altında peygamberlik, diğer adıyla risâlet konuları ele alınmaktadır. Bu konudaki tartışmalar daha çok nübüvveti inkâr eden akımlarla karşılaşılması sonucu artmıştır. Kelâmcılar da itikâdî bir konu olması bakımından nübüvvet konusuna uzak durmamışlardır. Bu konuda tartışılan meseleler nübüvvetin imkânı, gerekliliği çerçevesinde olmuştur. Nübüvvetin gerekliliği başlığı altında peygamber göndermenin Allah için vacip olup olmadığı meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Eş'arîlere göre peygamber göndermek Allah için caizdir. Mu'tezile ise salah-aslah prensibi gereği bunu Allah için vacip olarak görmektedir. Mâtürîdîliğin konu hakkındaki görüşü Mu'tezile'nin görüşlerine yakındır. Onlar da peygamber göndermenin vacib olduğunu kabul etmektedirler.⁸⁶ Berâhime ve Sümeniyye gibi akımlar ise nübüvveti inkâr etmektedirler.⁸⁷ Bir kısım filozoflar ise illet gereği Allah'ı peygamber göndermesini zorunlu görmüşlerdir.⁸⁸

İmam Sâlimî öncelikle peygamberlikle ilgili bilgilerimizi sem' yoluyla elde ettiğimize vurgu yapmaktadır. O, Allah'ın peygamberler gönderdiğini onların kendi nefislerinden konuşmadıklarını, getirdikleri mesajların ilahi olduğunu ve insanların peygamberlere itaat etmek zorunda olduklarını söylemektedir.⁸⁹ İmam Sâlimî gönderilen peygamberin beşer cinsinden olması konusuna da değinmektedir. Ona göre vahyin muhatabının beşer olması nedeniyle vahyi ileten kişinin de beşer olması gerekir.⁹⁰ İmam Sâlimî aklın insanlara yüklenen tekliflerin ancak bir kısmını idrak edebildiğine, örneğin ibadete dair hükümleri bilemediğine bunların ancak peygamberlerin nakilleriyle anlaşılacağına vurgu yapmaktadır. İmam Sâlimî de peygamber göndermenin zorunlu olup olmadığı meselesine değinmektedir. Ona göre Peygamberlerin bizleri hidayete yöneltmek için gönderilmesi Allah'ın bir lütfu ve hikmetidir. Peygamberler, insanlara müjdeleyici, uyarıcı olarak doğruluklarını ispat etmek ve muarızlarını susturmak için Hz. İbrahim'i ateşin yakmaması gibi mucizelerle ile gönderilmişlerdir. Bu Allah için aklen caizdir.⁹¹

İmam Sâlimî'ye göre Peygamberlerin caiz, vacip ve müstahil olmak üzere üç çeşit sıfatları vardır. Caizden kastı şeran caiz olan şeylerdir. Vacip olan sıfatları sıdk, emanet, tebliğ, akıl (fetanet) zabt ve ismettir. Müstahil olanlar ise kendilerine emredilen şeriata ters düşmeleri veya tebliğ etmemeleri, yalancı olmaları veya deli olmaları gibi şeylerdir.⁹² İmam Sâlimî'ye göre Peygamberlerin nübüvvetlerinden önce büyük günah işlemeleri ismet sıfatlarına hâlel getirmez.

⁸⁵ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 1: 393, 394.

⁸⁶ Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, II, (Ankara: DİBY, 2003), 28.

⁸⁷ Mu'tezile'nin nübüvvet hakkındaki görüşleri için bkz. Metin Özdemir, "Mutezile'nin Nübüvvet Müdafası" *Kelâm Araştırmaları*, (2007): 5/1:47-64.

⁸⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 10.

⁸⁹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 76, 143 vd.

⁹⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 10.

⁹¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 12; Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 131-132.

⁹² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 16.

İmam Sâlimî'ye göre Peygamberlerin birbirine üstünlüğü konusunda sem' ile yetinilmelidir. Çünkü onların hangisinin hangisine üstün olduğu konusunda herhangi bir içtihat söz konusu değildir. Sadece ulu'l-azm peygamberlerin diğerlerine üstün olduğu söylenebilir. Fakat bunlar hep zannî şeylerdir ki itikad zannî bilgiler üzerine bina edilemez. Ona göre Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerin tümüne üstünlüğü görüşünde ise ittifak vardır. Çünkü o evvelin ahirin, cinlerin peygamberidir.⁹³ “Ben evvelin ve ahirin en kıymetlisiyim, övünmek yoktur”⁹⁴ hadisi de bunu teyit etmektedir. “Beni Yunus b. Mettâ'dan üstün tutmayın”⁹⁵ gibi hadisler ise ya tevazudan ya da onlardan üstün olduğunu bilmeden önce söylediği hadislerdir.

Hz. Muhammed'in şeriatı önceki şariatların ahlak ve tevhid gibi genel ilkeleri dışında kalan hükümlerini nesh etmiştir. Çünkü tevhid ve ahlak evrenseldir ve Peygamberimiz güzel ahlakı tamamlamak için gönderilmiştir. Son din İslam ise kıyamete kadar hiçbir şeriat tarafından nesh edilmeyecektir. Hz. Muhammed kendinden önceki hiçbir şeriata göre ibadet etmemiştir. İbrahim'in dinine ittibası ise şirkten uzak bir itikada sahip olmak içindir.⁹⁶ Görüldüğü üzere nübüvvet konusunda İmam Sâlimî'nin görüşlerin, peygamberlerin sıfatlarından birisi olarak zabtı görmesi gibi teferruata dair konular dışında Ehl-i Sünnet kelimcilerinin görüşlerinden ayıran önemli bir farkı yoktur. Ehl-i Sünnet'te zabt sıfatı fetanet sıfatı içinde değerlendirmektedir.⁹⁷

3.5. Melekler Hakkındaki Görüşleri

İmam Sâlimî öncelikle meleklerin mahlûkat içerisindeki konumunu tespit etmektedir. İmam Sâlimî melekleri enbiyadan sonraki bir konuma oturtmaktadır. Bu görüşünü “biz meleklerle Âdem'e secde ediniz” (el-Bakara 2/34) ayetine dayandırmaktadır. Ona göre daha altta olan kendinden üstün olana secde eder. Buradaki secde tazim anlamında değildir.⁹⁸ Yine ayeti kerimede “Âdeme tüm isimleri öğretti” (Bakara 2/31) ayetinde onun âlim oluşu vurgulanmaktadır. Âlim ise diğer her şeye üstün olduğundan enbiyalar da meleklerden üstündür. İmam Sâlimî bu görüşünün Mu'tezile'nin görüşü ile çeliştiğini kabul etmektedir. Çünkü Mu'tezile mezhebi naklî ve aklî delilleri de kullanarak meleklerin enbiyadan üstün olduğunu savunmaktadır. Onların bu konuda başvurduğu ayetlerden birisi “Ben size melek olduğumu söylemiyorum” (el-Enâm, 6/50) ayetidir. Ancak İmam Sâlimî'ye göre bu ayette kastedilen şey azabı indirmede muhataplarının acele etmesi üzerine bir beşer olarak peygamberin buna gücünün yetmemesinin ifade edilmek istenmesidir.⁹⁹

İmam Sâlimî Allah'ın peygamberlerine nurdan yaratılmış latif varlıklar olan melekleri gönderdiğini belirtmektedir.¹⁰⁰ Melekler çeşitli şekillere girmekle birlikte kan, et ve kemikten ibaret değildir. İmam Sâlimî Hıristiyanların “melekler âdemoğullarının ölmüş faziletli kesimleridir” görüşünü reddetmektedir. Ona göre melekler, cinler ve insanlar ayrı taifelerden olduğundan bu mümkün değildir. Ona göre melekler iki

⁹³ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 29.

⁹⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 1.

⁹⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 35.

⁹⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 38.

⁹⁷ Ehl-i Sünnetin peygamberlere verdiği sıfatlar hakkında geniş bilgi için bkz. Furat Akdemir, “Kur'an Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları” *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1 (2018): 51-84.

⁹⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 42.

⁹⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 44.

¹⁰⁰ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 58.

türlüdür. Birinci kısmı ibadet içindir ki onlar illiyyûn, mukarrabûn ve kerûbiyyundur (hameletü'l-arş). Diğerleri Allah'ın emirlerini yerine getiren müdebbirât meleklerdir. Bu ikinci kısmın semavî ve ardî olarak ikiye ayrıldığını belirtmektedir.¹⁰¹ Meleklerin cinsiyetleri yoktur ve onları Allah'ın kızları olarak vasfetmek şirktir. Onların yaratılışının mebdei konusunda ihtilaf vardır. Kimilerine göre defaaten yaratılmışlardır. Kimilerine göre ise ayrı ayrı yaratılmışlardır. Yaratıkların yok olmasıyla onlar da yok olacaktır diyenler mevcuttur. Yemezler, içmezler ve uyumazlar.¹⁰² İmam Sâlimî cinlerin bazı meleklerin isimlerini ifade ettiği şeklindeki görüşe karşı çıkmaktadır. Bunun hakkında herhangi bir delilin bulunmadığını söylemektedir. Son olarak meleklerin birbirlerine üstünlükleri yoktur. Cebrail'i tafdil eden ayetler onun makamına işaret etmek içindir.¹⁰³

3.6. Kitaplara İman Konusundaki Görüşleri

İmam Sâlimî kitaplara iman konusunda muhtasar bir şekilde bilgi vermektedir. Buna göre mü'minler meleklerle inandığı gibi onların peygamberlere getirdikleri kitaplara da inanmak zorundadırlar. Bunlar 100 suhuf ve 4 kitaptır. Bu suhupların 50 tanesi Hz. Şit'e, 30 tanesi Hz. İdris'e, 10 tanesi Hz. İbrahim'e ve Tevrat indirilmeden 10 tanesi Hz. Musa'ya indirilmiştir. Kitaplardan ise Tevrat Hz. Musa'ya, Zebur Hz. Davut'a İncil Hz. İsa'ya ve Kur'an-ı Kerim Hz. Muhammed'e nazil olmuştur. Kur'an-ı Kerim kendinden önceki kitapların bir kısım hükümlerini nesh etmiştir. Tevrat İbranice, İncil Rûmîce, Zebûr Süryanicedir. Kur'an-ı Kerim ramazanın yirmi dördüncü gününde bir defada levh-i mahfuzdan dünyanın semasına indirilmiştir.¹⁰⁴ İmam Sâlimî'ye göre mushaflar peygamberlere onların diliyle muhtelif ibareler ve harflerden müteşekkil olarak inmektedir. Kur'an'ın lafzı ve manası onun iki rûknüdür. İbadetlerde bu lafızlara bağlı kalmak zorunludur. İmam Ebu Hanife'nin bu lafızlar dışında ibadete cevaz vermesi uygun değildir.¹⁰⁵

3.7. Halku'l-Kur'an Hakkındaki Görüşleri

Halku'l-Kur'an meselesi ikinci yüzyılın ilk yarısından itibaren itikadî tartışma mevzularından biri haline gelmiştir. Konunun ilk defa Ca'd b. Dirhem tarafından tartışma konusu yapıldığı hakkında iddialar vardır.¹⁰⁶ Bu başlık altında Kur'an'ın Allah kelâmı olmakla beraber mahlûk olup olmadığı tartışması söz konusudur. Kur'an mahlûk mudur, değil midir? Bu soru etrafında yaşanan gerilimler İslam âlemini uzun süre meşgul etmiştir. Mu'tezile mezhebi Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu ileri sürerken Ehl-i Sünnet kelâmcıları bunu kabul etmemektedir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları konuyu sıfat-mevsuf, Mu'tezile ise fiil-fail ilişkisi içerisinde Allah'a atfetmektedirler.¹⁰⁷ İbâdiyye'nin genel olarak bu konuda Mu'tezile mezhebine katıldığını belirtmek gerekir.

¹⁰¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 47.

¹⁰² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 48.

¹⁰³ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 53.

¹⁰⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 55.

¹⁰⁵ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 57.

¹⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 371-375. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Recep Ardoğan, "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması" *Usul İslam Araştırmaları*, 15/15 (İstanbul:2011): 125-159; Mustafa Altındağ, "Kelâmulah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde "Kelâm-ı Nefsî- Kelâm-ı Lafzî" Ayırımı" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (İstanbul: 2000): 149-181.

¹⁰⁷ Ardoğan, "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması", 154.

Ancak Mu'tezilîler konuyu Allah'ın zat ve sıfatları açısından değerlendirirken İbâdîler meseleye Kur'an'ın mâhiyeti üzerinden bakmaktadırlar.¹⁰⁸

İmam Sâlimî de konu hakkındaki tartışmaya kendi zaviyesinden katılmaktadır. Ona göre Allah'ın kelâmı mushaflarda yazılmış, lisan ve göğüslerde korunmuş ve mahlûktur. Çünkü Kur'an harflerden mürekkep olup her harf kendinden önceki ve sonraki harfe muhtaçtır, yani bir başlangıcı ve sonu olandır. Arapça veya İbranice de oluşu da onun hâdis olduğunu gösterir.¹⁰⁹ Hûd 11/1. ayetteki "Ayatleri kesin kılınmış, sonra da uzun uzadıya açıklanmış bir Kitap'tır" ifadesi de onun cüzlerden mürekkep olduğunun işaretidir. Aynı zamanda Kur'an'ın levh-i mahfuzda olduğunu ifade eden ayetler de vardır. Levh-i mahfuz ise hâdis bir varlıktır. İmam Sâlimî kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı fiili olarak iki tür kelimadan söz etmektedir. Ona göre kelâm-ı fiiliyi sadece Hanbelîler kadim görmektedir. Kelâm-ı zatî ise Allah'ın zatının aynıdır, bu yüzden kadimdir.¹¹⁰

3.8. Va'd ve Va'id Hakkındaki Görüşleri

Va'd ve va'id Mu'tezile'nin ilahi adalet başlığında tartıştığı bir mesele olup, tevhid, adalet, el-menziletü beyne'l-menzileteyn, el-emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-neh-y-i ani'l-münker ile beraber beş esastan biri sayılmaktadır. Va'd ve va'id başlığı altında büyük günah işleyen ahiretteki durumu, sevap ve ikâb meselesi fasığın cehennemde ceza çekeceği süre ve şefaât gibi ahirete yönelik konular incelenmektedir. Va'd ve va'id tartışmasının ortaya çıkmasına sebep olan esas saik büyük günah işleyene hangi isimle hitap edileceğiyle ilgili ortaya çıkan Mu'tezile'nin el-menziletü beyne'l-menzileteyn esastır.¹¹¹ Va'd ve va'ide göre Allah büyük günah işleyen kimse için ahirette vadettiği şeyi yapmak konusunda zorunludur. Ancak Allah için bu zorunluluğu başta Mürcie olmak üzere diğer Ehl-i Sünnet kelâmcıları kabul etmemektedir. Onlara göre Allah hiçbir konuda icbar edilemez.¹¹²

Va'd ve va'id konusu aynı zamanda İbâdiyye'nin dokuz esastan da vardır. İbâdiyyenin dokuz esası tevhid, adalet, kader, velâyet, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, va'd ve va'id, el-menziletü beyne'l-menzileteyn, lâ menzile beyne'l-menzileteyn, esmâ ve ahkâmıdır.¹¹³ İmam Sâlimî bu başlık altında öncelikle ölüm, diriliş ve hesap konusunu ele almaktadır. Bu sayılan esaslara inanmak iman gereğidir. Va'd hayrın, va'id ise şerrin karşılığıdır.¹¹⁴ Sâlimî bunları ifade ettikten sonra va'd ve va'idin Allah için zorunlu olup olmadığı hususunda bir beyanda bulunmamaktadır. Bu durum onun konu hakkında Mu'tezile gibi düşünmediğinin işaretidir.

3.9. Ruh Hakkındaki Görüşleri

¹⁰⁸ Mustafa Yüce, "Ebû Sâkin eş-Şemmâhî'nin Metnü'd-Diyânât Adlı Risalesi Bağlamında İbâziyye'nin Görüşü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2012): 230.

¹⁰⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 58.

¹¹⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 61-62

¹¹¹ Veysi Ünverdi "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", *Artuklu Akademisi*, (2017), 4/2, 16-17; Ayrıca Mu'tezile'nin va'd ve va'idi hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Aktepe, "Mutezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2011):157-178.

¹¹² İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâli Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, (Beyrut, 1992), 321.

¹¹³ Ateş, *Günümüz Umân İbâziyyesi*, 712 nolu dipnot.

¹¹⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 85.

Ruh ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici bir hakikat olarak tarif edilmiştir.¹¹⁵ Ruhla ilgili kelamcıların net kategorize ettikleri bir durum yoktur. Ruh kimi kelamcılar cevher,¹¹⁶ kimileri ise araz olarak tanımlamaktadırlar. Bazıları ise ne ruhun ne cevher ne de araz; olduklarını onun soyut bir varlık olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁷ Ruh maddesel yani yer kaplayan (mütehayyiz) ve maddesel olmayan (soyut) şekliyle kısımlara ayrılmaktadır. Soyut ruhlar da ulvî ve süflî olarak ikiye ayrılmaktadır.¹¹⁸ Kelamcıların ekseriyetine göre ruh hakkında imsak edip susmak en doğru yoldur. Çünkü ruh rabbin emrinden olması itibariyle gaybî bir konudur. Ali el-Kârî, Ehl-i sünnet âlimlerinin ekserisinin aynı kanaatte olduğunu, Şa'rânî ise bu görüşü Sûfiyye'nin çoğunluğu ile bazı kelâmcılara atfeder.¹¹⁹

İmam Sâlimî ruhun mahiyeti hakkında Allah'ın çok az bilgi verdiğini belirtmektedir. O, ruhun mahiyeti hakkında yine de çeşitli yorumlar yapıldığını aktarmaktadır. Bunlardan birincisi ruhun kanda olduğu, çünkü ölünün birinde kanının akmaması ruhun gittiğini göstermektedir. Buna itiraz olarak kanının bir kısmı akan bir kişinin ruhunun eksilmediği dolayısıyla bu iddianın geçersiz olduğu ifade edilmiştir. İkinci görüş İmam Malik'in ashabının görüşüdür. Buna göre ruh ceset gibi şekilli bir yapıdadır. Üçüncüsü ruhun latif ve şeffaf bir yapıya sahip olup ceset ile bütünleşmiş olduğudur. Fakat bedenden bir parçanın kopmasının, ruhun da eksilmesi anlamına geleceğini ileri sürenler buna da itiraz etmektedirler. Aynı şekilde ruhun mahalli hakkında da ihtilaf vardır. Ruhun mahallinin batn, kalp veya kalbe yakın bir yer olduğu hakkında farklı görüşler vardır.¹²⁰ İmam Sâlimî buradaki görüşlerin hiçbirine katılmayarak konu hakkında tevakkuf edilmesi görüşündedir.

İmam Sâlimî ruh konusu bağlamında kişinin eceli ve ölüm sebepleri hakkında da çeşitli görüşler aktarmaktadır. Eş'arîlere göre ruh herhangi bir sebeple veya sebepsiz olarak bedenden ayrılınca kişi eceliyle vefat etmiştir. Mu'tezile'den el-Ka'bi'ye göre kişinin iki eceli vardır. Birincisi katl eceli, ikincisi ölüm eceli. Eğer bir kimse öldürülmemiş olsaydı yaşamaya devam edecekti.¹²¹ İmam Sâlimî de katl ile ilgili görüşe dâhil olmaktadır. Ona göre katile öldürmesinden dolayı ceza gerekir. Çünkü büyük bir günah işlemiştir. Maktul için ise Allah indinde iki ecel söz konusudur. İlki mukayyed eceldir ki öldürülme yaşayacak olmasıdır. İkincisi ise öldürüldüğünde ölecek olmasıdır. Fakat Allah öldürüleceğini bildiği için bunu ilminde değiştirmez. Yani Allah onun öldürüleceğini bildiği için ecelini de bu eyleme göre belirlemiştir.¹²² İmam Sâlimî'ye

¹¹⁵ Yunus Şevki Yavuz, "Rûh" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 2008), 35: 197-199.

¹¹⁶ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni, fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Muhammed Ali en-Neccar-Abdulhalim en-Neccâr, (Kahire, 1965), c. II, 311.

¹¹⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, (Kahire, 1987), 252; Ruh hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Yörük, "İslam'da Ruh Tasavvuru" *Atatürk ÜİFD*, (Erzurum, 1986), 7: 359-381.

¹¹⁸ Muhammed Yazıcı, "Sünni Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri", *Atatürk ÜİFD*, 28 (Erzurum, 2007), 253-255; Ruh hakkında detaylı bilgi için bkz. Maşallah Turan, "İnsan Rûhu, Ezeli Olan Tanrısal Bir Öz Müdür?" *Necmettin Erbakan İFD*, 41 (2016), 102-130.

¹¹⁹ Yunus Şevki Yavuz, "Rûh" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 2008), 35: 197-199

¹²⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 91, 94.

¹²¹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 97.

¹²² Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 98.

göre aksini söylemek Allah'a cehalet atfetmek anlamına gelir. Ehl-i Sünnet'e göre de maktul eceliyle ölür. Çünkü ilahi kaza ve kader çoğalıp değişmez.¹²³

3.10. Kabir Azabı, Hesap Günü, Cennet-Cehennem ve Havz

Kabir azabı konusunda ayet ve hadislerde delil olabilecek birçok işaret vardır.¹²⁴ Fakat kabir azabının varlığı konusunda kelamcılar arasında bir ittifak yoktur. Ehl-i Sünnet kelamcıları konunun gaybî olması nedeniyle semiyyâta girdiğini düşündükleri için, bunu naklî bilgiler ile tespit edilebilecek bir konu olarak görmektedirler. Onlar ayet ve hadislerden elde edilen bilgilere dayanarak kabir azabının varlığını kabul etmektedirler.¹²⁵ İmam Sâlimî kabir azabı hakkındaki rivayetlerde kesinlik olmadığını, bu sebepten kabir azabının yokluğunu savunanların görüşlerinin diğerlerinden daha sıhhatli olduğunu belirtmektedir. O da zanna dayanarak akidevî bir hükmün verilemeyeceğinden hareketle kabir azabının varlığını kabul etmenin bir zorunluluk olmadığını belirtmektedir. Fakat bütün bunları naklettikten sonra İmam Sâlimî kabir azabının ihtimal dışı olmadığını ancak bunun itikadî bir mesele olmadığını ifade etmektedir.¹²⁶

İnsanlar hayır ve şer amellerinin karşılığını almak için ahirette hesaba çekileceklerdir. Burada üç grup insan vardır. Bir grup bazı kusurları olup işledikleri günahlara dair bir ısrar ve inat taşımayan müminlerdir. Bunlar hesaba çekileceklerdir. Diğer bir kısım Allah'ın emirlerini yerine getirmiş gerçek müminlerdir. Bunlar hesapsız cennete gireceklerdir. Üçüncü gruptakiler ise müşriklerdir ki onlar da hesapsız olarak cehenneme gireceklerdir.¹²⁷

Cennet ve cehennem şu anda var olup olmadığı tartışmalıdır. Eş'arîler ve Mu'tezile'nin bir kısmı cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olduğu görüşündedirler.¹²⁸ Bunu da A'raf suresindeki Âdem (a.s) ve Havva kıssasına dayandırmaktadırlar.¹²⁹ İmam Sâlimî cennet ve cehennem bu ayete atıf yapılarak şu anda var olduğunu söylemenin mümkün olmadığı kanaatindedir. Ona göre bize vaat edilen cennet ile bahsi geçen cennet aynı değildir. Bu yüzden İmam Sâlimî'ye göre en sağlam görüş cennet ve cehennem şu anda mevcut olmadığı görüşüdür.¹³⁰

İmam Sâlimî havzın varlığı hakkında hadisleri değerlendirerek bu rivayetlerin sıhhatli olduğunu ve birçok yerde tekrarlandığını ifade etmektedir. Ona göre bu rivayetler Hz. Muhammed'e ait bir havzın bulunduğunu haber vermektedir. ¹³¹ İmam Sâlimî'ye göre ölçü ve mizan, kitap ve sırat sünnetle sabittir.¹³² Dolayısıyla burada kelâmcılar arasında bir ittifak söz konusudur. İmam Sâlimî'ye göre hesap gününde bu sayılanların olması Rahman'ın adaleti gereğidir.¹³³ Fakat ölçünün nasıl yapılacağı ve mizanın ve sıratın şekli hususundaki haberler zanna dayanmaktadır.

¹²³ Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 194.

¹²⁴ el-Mü'min 40/11, 46, et-Tevbe 9/101; Ahmed b. Hanbel 3/38, Dârimî, "Rikâk" 94, Tirmizi, "Kıyame", 36.

¹²⁵ Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara, 1978), 185.

¹²⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 108, 109.

¹²⁷ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 112.

¹²⁸ Bekir Topaloğlu, "Cennet", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1993), VII, 385.

¹²⁹ A'raf 7/19

¹³⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 114, 119.

¹³¹ Buhârî, "Rikâk", 35, 53, Müslim, "Kitâbu'l-İman", İbn Mâce, "Kitâbu'z-Zühd", 36.

¹³² el-Enbiyâ 21/47, el-Mu'minûn 23/102, el-A'raf 7/8.

¹³³ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 163.

Şefaât konusu da kelâmcılar tarafından tartışılan meselelerdendir. Şefaât, terim olarak kıyâmet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların müminlerin bağışlanması için Allah'a niyazda bulunması, Allah'ın da bunlardan dilediğine bağışlama hakkını vermesidir.¹³⁴ İmam Sâlimî'ye göre Peygamberimizin ümmetinden günahkâr olanlarına şefaati haktır. Şefaât Allah'ın razı olduğu kusurlu kulları içindir.¹³⁵ Bunun dışındaki alanlarda şefaât yoktur.¹³⁶ Ona göre bunu teyit eden ayetler mevcuttur.¹³⁷ İmam Sâlimî Eş'arîlerin dayanak olarak kabul ettiği "şefaâtim ümmetinden büyük günah işleyenlerdir"¹³⁸ hadisine üç yönden itiraz etmektedir. İlki bu haber-i vahiddir. İkincisi eğer bu haberde bir muarız olmasaydı mutlaka bilinirdi. Üçüncüsü bu hadise "şefaâtim ümmetimin büyük günahkârlarına ulaşmaz"¹³⁹ şeklinde zıt olan rivayetler mevcuttur.¹⁴⁰ Ancak tövbe etmişlerse şefaate nail olabilirler. Dolayısıyla şefaât ehl-i kebâir için olmaz.

Cennet ve cehennemde insanların halinin daimi olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Eş'arîler müşrikleri ebedi cehennemlik görmektedirler. Şirk dışında büyük günah işleyenler ya affedilecekler ya da amelleri miktarınca azap görüp cehennemden çıkarılacaklardır. Cehm b. Safvân, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf gibi bazı kelâmcılara göre ise cehennem sonsuz değildir, kimse orada sonsuza dek kalmaz.¹⁴¹ Diğer bir gruba göre büyük günah sahipleri de azap görmez, azap sadece şirk ehli içindir. Bu görüş Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilmektedir. Cehm b. Safvan'a göre ise cennet ve cehennem ikisi de fanidir. Son olarak ehl-i istikamet yani İbâdîler'e ve Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen ister fasık ister müşrik olsun cehennemde tövbe etmezlerse ebedi kalacaklardır.¹⁴² Cennet ehli de ebedi olarak cennette kalacaklardır. Azap etmek Allah'ın adaleti gereğidir, sevap ise fazlındandır. İmam Sâlimî'de bu son görüşü savunarak büyük günah işleyenlerin tövbe etmeden ölmeleri halinde ebedi cehennemlik olduklarını söylemektedir. Ona göre ayetler açıkça böyle olduğunu vurgulamaktadır. (el-Bakara 2/81) Ayrıca İmam Sâlimî'ye göre büyük günah işleyenlerin cehennemden çıkacaklarına dair rivayetler haber-i vahid türündendir.¹⁴³

3.11. Kaza ve Kader Hakkındaki Görüşleri

Kaza ve kader konusunda ele alınan konulardan ilki küllî ve cüz'î iradedir. Eş'arîler ve Mâtürîdîler de bu konuda hemen hemen aynı görüşlere sahip olmakla beraber aralarında detaylarda birtakım farklılıklar vardır. Mâtürîdîlere göre küllî irade Allah'ın kullarına verdiği, kulların kendi fiillerini işlediği iradedir. Cüz'î irade ise kişinin küllî iradeye

¹³⁴ Mustafa Alıcı, "Şefaât" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38 (İstanbul, 2010), 411.

¹³⁵ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 167.

¹³⁶ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 48.

¹³⁷ el-Enbiyâ 21/28, el-Bakara 2/48, el-Mu'min 40/18.

¹³⁸ İbn Mâce, "Zühd", 37. Bu hadisi İbn Hüzeyme, Hibbân, Hâkim, Tirmizî ve Beyhakî sahih olarak görmüşlerdir. Bu hadisin münkir olduğu ravilerinden Mûsâ b. Abdîrahman el-Sağgânî'nin yalancı olduğu hakkında görüşler vardır. Muhammed b. Muhammed Dervîş, *Esna'l-Metâlib fî Ehâdîsi Muhtelifeti'l-Merâtib*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1418), 166.

¹³⁹ Bu hâdis "şefaâtim ümmetinden büyük günah işleyenlerdir" hadisiyle aynı yerde başka bir ravinin rivayetiyle geçmektedir. Ancak bu rivayet sahih olarak görülmemiş Mu'tezile'nin uydurduğu bir haber olarak kabul edilmiştir. Bkz. Dervîş, *Esna'l-Metâlib*, 166.

Bkz.

¹⁴⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 133.

¹⁴¹ Bekir Topaloğlu, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul, 1993): 232.

¹⁴² Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* nşr. Hellmut Ritter, (Viesbaden 1382/1963), 149, 155.

¹⁴³ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 147.

bağlı bir fiile yönelmesini sağlayan iradedir.¹⁴⁴ Eş'arîlerde kaza Allah'ın olacağını ezelde takdir etmesi, kader ise bu takdir edilen şeyin ortaya çıkması olarak görülmektedir. Bu tanıma göre Eş'arîler Mâtürîdîlerin kaza dediğine kader, kader dediğine kaza demektedir. Bu durumda Eş'arîler kaderi yaratma olarak görmektedirler.¹⁴⁵

İmam Sâlimî'ye göre kaza ve kadere inanmak imandandır. Sâlimî kazayı bir şeyin söz ve fiil olarak tamama ermesi olarak görmektedir. Aynı zamanda "hükm-i küllî" olarak adlandırılır. Kader ise bütün mevcudatın bilgisinin hükemânın "nefs-i küllî" dedikleri levh-i mahfuzda yazılmış olmasıdır.¹⁴⁶ Ona göre şeriat kaza ve kaderi inkâr etmemize izin vermemektedir. Bu yüzden nazari bakışla iman esası sayılan kaza ve kaderi inkâr mümkün değildir.¹⁴⁷ Bu durumda İmam Sâlimî'nin kaza ve kader hakkındaki görüşü Eş'arîlere daha yakın görünmektedir. Zaten kendisi kaza ve kader ile ilgili olarak en mutedil görüşün Eş'arîlerin görüşü olduğunu söylemektedir. Bu vesileyle Sâlimî ve diğer İbâdîler Eş'arîliğin kesb görüşünü de sahiplenmektedirler.¹⁴⁸ İmam Sâlimî'ye göre fiillerimizi Allah'ın yaratmaması demek ilahların taaddüdü anlamına gelmektedir.¹⁴⁹ Ona göre bir şeyin iktisab edilmesi yaratılması anlamına gelmez. Dolayısıyla kullar fiillerinin kâsibi konumundadır. Sâlimî aynı zamanda Allah'ın kullarını icbar ettiğini söyleyen Cebriyye'yi de fasıklıkla itham etmektedir. Ona göre Allah'ın mükellefi iyi veya kötü fiili yapmaya zorladığını, kulun fiillerinden dolayı bir ihtiyarının, kesbinin veya istitaatinin olmadığını söyleyen kişi fasıktır. Çünkü cebrin olması va'dî, Allah'ın peygamber ve kitap göndermesini, iyiliği methetmesini, kötülüğü zemmetmesini boşa çıkarmaktadır. Allah aynı zamanda emrettiği şeylerin hilafına bir şeyi kulundan istemez. Kötülükler kulların fiilleridir fakat onların yarattığı bir şey değildir. Bu yüzden kesblerinden dolayı cezaya maruz kalırlar. Kader Allah'ın fiili, makdûr ise kulların kesbidir.¹⁵⁰ Allah kulundaki istitaati fiili yaratırken yaratır. Burada Sâlimî, istitaat fiilden öncedir diyen Mu'tezile'den farklı düşünmekte ve Eş'arîlerin, istitaat fiille beraberdir görüşünü savunmaktadır. Aynı zamanda Sâlimî'nin bu görüşleri Eş'arî mezhebinin kesb teorisi ile uyumludur. Onlar da insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve insanların kendi fiillerinin ancak kâsibi durumunda olduğunu belirtmektedirler.¹⁵¹

3.12. İman ve İslam Kavramlarına İlişkin Görüşleri

Kelâm tarihindeki tartışmalı konulardan birisi de iman ve İslam konusudur. Öncelikle bu iki kelime aynı şeyi mi ifade etmektedir, yoksa başka anlamlara gelen farklı iki kelime midir? İbâdiyye kelâmının da temel noktalarından biri iman konusunda ifade ettikleri görüşlerdir. Onlara göre iman ikrâr, amel, niyyet, sünnete uymaktan ibarettir.¹⁵² Diğer bir tanımda da iman tasdik etmek, kabullenmek, güven vermek, gönülden inanmaktır.¹⁵³ İslam ise boyun eğme, izân, inadı terk etmek anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (İstanbul, 1239), 269.

¹⁴⁵ Orhan Aktepe, "Kaza-Kader'in mahiyet ve Değişip Değişmemesi Problemi" *Kelâm Araştırmaları*, (2012), X/2: 71.

¹⁴⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 2: 169.

¹⁴⁷ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 180.

¹⁴⁸ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 139.

¹⁴⁹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 187-192; Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 2: 173.

¹⁵⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 2: 186.

¹⁵¹ Eş'arî, *el-Luma'*, 38 vd.

¹⁵² Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 126.

¹⁵³ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envârî'l-Ukûl*, 2: 196; Ateş, *Günümüz Umân İbâziyyesi*, 172.

İmam Sâlimî'ye göre iman kalbin tasdikidir, İslam ise boyunu eğmek, inadı terk etmek manasına gelmektedir. Fakat şer'î olarak bu ikisi müteradif kelimelerdir. Zira Mümin veya müslim olsun iki kavramda da kişinin lisan ve amel ile tasdik edip boyun eğmesi söz konusudur.¹⁵⁵ Çünkü tasdikin ortaya çıkması ameli gerektirir. Bu yüzden kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden birini terk eden helak olur. Bunlardan birini inkâr eden kâfir olur çünkü iman ve küfrün menzili aynı yerde değildir. Ayette belirtildiği gibi “ya şâkir ya kâfir” olur.¹⁵⁶ Bu bakımdan İmam Sâlimî Mu'tezile'nin mümin ve müslimi aynı görmelerini tasdik etmektedir. İmanın şer'î anlamı mutlak manada vacibâtın yerine getirilmesini gerektirir. Bu bakımdan iman şer'î yükümlülükleri yerine getirmede eksilmez ama artar. Çünkü vacib olan şer'î bir hükmün azalması sahih değildir. İmanın eksilmesi demek bazı şeri hükümlerin bazı mükelleflerden kaldırılması anlamına gelmektedir.¹⁵⁷

3.13. Velâyet ve Berâet Kavramları Hakkındaki Görüşleri

İmam Sâlimî İbâdiye'deki velâyet ve berâet kavramlarını da ele almaktadır. Velâyet dost edinme, müminleri sevme, teberrâ ise kâfirlerden uzaklaşma anlamına gelmektedir. Bu iki kavram İbâdiyye mezhebinde inanç esaslarından sayılmakta ve sosyal hayatı düzenleyen bir fonksiyon yürütmektedir.¹⁵⁸ İmam Sâlimî de velâyeti imanın vucubiyetinden saymaktadır.¹⁵⁹ Bu sebeple velâyeti her mükellef üzerine farz görmektedir. Bu görüşünü savunmak için velâyeti içeren Mümtehine 60/12; Enfâl 8/72, 73 gibi ayetleri delil olarak sunmaktadır. Ona göre velâyetin vucubiyetini ifade eden ayetler aynı zamanda berâetin de vucubiyetini ifade etmektedir. Yani fasık, müşrik veya ehl-i küfürden uzak durmak naslar ile sabittir.¹⁶⁰

3.14. Küfür/Tekfîr Anlayışı

İbâdîlere göre küfür Allah'ın; yapılması halinde cehennem va'dinde bulunduğu her şey olup farklı şekilleri vardır: Bunlar küfr-i şirk ve küfr-i inkâr, küfr-i nimet ve küfr-i nifaktır. Örneğin âsi muvahhidleri küfr-i nimet ve küfr-i nifâk içerisinde görmektedirler.¹⁶¹ İmam Sâlimî de küfrü ikiye ayırmaktadır. Küfrü'l-cuhûd ve küfrü'n-nimet. İlki Allah'ı ve sıfatlarını, peygamberlerini, kitaplarını vb. inkâr eden kâfirlerin küfrüdür. İkincisi ise nimeti nifâk ile inkâr edenlerin yani münafıkların küfrüdür. Çünkü hadislerde münafıklık alametlerinden biri de nimete hainlik edilmesidir.¹⁶² İmam Sâlimî nifakı iki türe ayırmaktadır. İlki dil ile iman edip kalp ile tekzip etmek. İkincisi ise büyük günah işlemektir. Bunu hadislerden yola çıkarak izah etmektedir.¹⁶³ Ona göre kâfirler birçok yönü ile “kâfir” sıfatını kazanmaktadırlar. Örneğin Allah'ın peygamberler ve kitaplar göndermediğini iddia edenler. Allah'tan başkasını yaratıcılık makamına geçirenler, Mennâniyye ve Keysaniyye gibi eşyanın nur ve zulmet olmak üzere iki ezeli sıfattan oluştuğunu söyleyenler gibi. Puta tapan Araplar gibi ibadette yaratılanlara Allah'ın makamını verenler. Allah'ın kelamından bir kısmını, melekleri,

¹⁵⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 196.

¹⁵⁵ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 197.

¹⁵⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 202; Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 116-118

¹⁵⁷ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 205 vd.

¹⁵⁸ Hizmetli, Sabri “İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnancı” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1986), 26:181-204.

¹⁵⁹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 196-206; Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 210.

¹⁶⁰ el-Mümtehine 4, 6, el-Hadîd 24, Âli İmrân 97, Hûd 18, Mâide 51, Mucâdele, 22.

¹⁶¹ Bkz. Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi”, 313-314,

¹⁶² Sâlimî, Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 114; Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 314.

¹⁶³ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 315.

ba's ve meâdi inkâr edenler, Allah'a aciziyet, hadislik, yokluk gibi beşeri sıfatları verenler de bu sınıftandır.¹⁶⁴

İmam Sâlimî'ye göre iman ile küfür arasında Mu'tezile'nin söylediği gibi bir konum yoktur. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen şirk içinde değildir, kâfir de denmez fakat fâsik içerisindedir ki fâsik küfür ile iman arasında bir yerdedir.¹⁶⁵ İmam Sâlimî'ye göre ise bir mükellef ya mümindir ya da kâfir. İman vacibâtın fiilini işlemektir, küfür ise vacibâttan bir şeyi terk etmektir. Kebâirden bir ameli işleyen kişi küfür içerisindedir. İmam Sâlimî'ye göre fâsik, müşrik ve kâfir aynı anlamlardadır. Dolayısıyla büyük günah işleyen kişi kâfirdir. O, bunu birçok ayeti delil göstererek savunmaktadır. Ona göre ayette, ahirette kitabı sağından ve solundan verileceklerin isimleri zikredilirken fâsik kavramı geçmemektedir. Dolayısıyla bir mükellef ya kâfir ya da mümin olabilir.¹⁶⁶ İmam Sâlimî, Eş'arîlerin büyük günah işleyen mümindir görüşüne "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse onlar kâfirlerin ta kendisidir." (Maide 5/44) ayetini delil getirerek karşı çıkmaktadır. Bu ayetin kastı kapsam olarak geniş olduğundan, büyük günah işleyenlerin küfrünün illeti de olmaktadır.¹⁶⁷

İmam Sâlimî'ye göre müşrikler birkaç çeşittir. Bir kısmı ehl-i kitaptan, bir kısmı da ehl-i kitaptan değildir. İmam Sâlimî Sabîileri de ehl-i kitaptan saymaktadırlar.¹⁶⁸ Allah müşrikleri necis olarak görmüştür. Ehl-i Kitap hariç gayr-i Müslimlerin kestikleri yenmez, onlarla nikâh kıyılmaz. Eğer Ehl-i Kitap Müslümanlar ile savaş halindedir ise onların da diğer müşrikler gibi kestikleri yenmez ve onlarla nikâhları olmaz.¹⁶⁹ İmam Sâlimî müşrik Araplara has olan bir durumdan bahseder. Buna göre müşrik Araplar ile anlaşma yapılmaz, cizyeleri kabul edilmez, kestikleri yenmez ve onlarla nikâh kıyılmaz. Onlarla ancak teslim oluncaya kadar savaşılır.¹⁷⁰ İmam Sâlimî bunu delillendirmek için Tevbe Suresi 29 ve Enfâl Suresi 39 ayetlerini delil olarak göstermektedir.

Son olarak İmam Sâlimî'ye göre insanlar takiyyeyi fiil veya söz ile yapabilmektedirler. Söz ile takiyyenin bazı durumlarda cevazı söz konusudur. Eğer kişi zarar göreceksene bunu def etmek için takiyye yapabilir. Ancak bu zarar can için söz konusudur. Malı kurtarmak için takiyyeye cevaz verilmemektedir.¹⁷¹ Fiili takiyye ise caiz değildir. Fiili takiyye birini boğmak, yakmak gibi bir eylem karşısındakine zarar vermektir.¹⁷²

Sonuç

İbâdiyye mezhebinin son dönem kelâm âlimlerinden sayılan İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî'nin eserlerine bakıldığında fikriyatının, İbâdiyye'nin temel ilkelerinin bir yansıması olduğu görülmektedir. İmin tanımını konusunda kendine has bir yaklaşım geliştirerek onu idrâke ulaştıran amaç olarak görmüştür. Onun ilmi kadîm ve hâdis olarak sınıflandırması Ehl-i Sünnet'in tasnifiyle de uyumludur. İmam Sâlimî'nin Allah hakkındaki tespitlerinin İslam itikadı ile çelişen bir yönü yoktur.

¹⁶⁴ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 315 vd.

¹⁶⁵ Kâdî Abdulcebbâr, Abdullah b. Ahmed, *Şerhu'l-Usulu'l-Hamse*, (Mısır, 2008), 648.

¹⁶⁶ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 306.

¹⁶⁷ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 308.

¹⁶⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 332.

¹⁶⁹ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 333.

¹⁷⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 2: 320.

¹⁷¹ Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 240.

¹⁷² Sâlimî, *Behcetü'l-Envâr*, 242; İbâdiyye'nin takiyye anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 125.

Allah'ın celal ve kemalini ifade eden isimlerini ve sıfatlarını kabul etmektedir. İmam Sâlimî Allah'ın sıfatlarını zatının aynı görerek Mu'tezile mezhebinin sıfatlar hakkındaki görüşünü benimsemektedir. İmam Sâlimî Allah'ın fiili sıfatlarını da kadîm görmektedir. O, Kelâm sıfatının, Allah'ın zatına ait, kadîm bir sıfat olduğunu kabul ettiğinden; yazılmış, okunan, işitilen ve harflerden müteşekkil Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmektedir. Ancak o bu görüşüne rağmen Kur'an'ın hem lafız hem de mana bakımından ilahi olduğunu kabul etmektedir. İmam Sâlimî Allah'ın dünya ve ahirette görülemeyeceğini belirtmektedir. Âlemin hadis bir varlık olduğunu ve onun bir muhdisinin olduğunu belirtmesi de İslam kelâmcılarının konuyla ilgili görüşleriyle örtüşmektedir. Fakat şefaât konusunda onlardan ayrılarak büyük günah işleyenler için şefaati kabul etmemektedir. Büyük günah işleyen kimsenin tövbe etmeden ölmesi halinde cehennemlik olduğunu ve orada ebedi kalacağını belirtmektedir. Ona göre şefaât büyük günahlar için değil ancak kusurlu kişiler için vardır. Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı hakkındaki görüşleri ise Ehl-i Sünnet ile aynıdır.

İmam Sâlimî Allah'ın peygamber göndermesini Allah'ın bir lütfu ve keremi olarak görmektedir. İbadetle ilgili hükümlerin ancak peygamberler vasıtasıyla öğrenilebileceğini söylemektedir. İmam Sâlimî, enbiyâyı meleklerden üstün görmektedir. Bunun için başvurduğu delil ilmin diğer her şeye olan üstünlüğü ilkesidir. Âlim olan enbiyâyı bu sebeple meleklerden üstün saymaktadır. Bu görüşleri ile İmam Sâlimî Mu'tezile'ye muhalif düşmektedirler. İmam Sâlimî'ye göre maktulün öldürüleceğini Allah ezeli ilmi ile bildiğinden ecelini de bu eyleme göre belirlemiştir. Aksi düşünüldüğünde Allah'a cehalet atfedilmiş olur. İmam Sâlimî'ye göre kabir azabı ihtimal dışı olmamakla birlikte hakkındaki nakiller sıhhatli olmadığından yoktur. Aynı şekilde cennet ve cehennem de hali hazırda var olduğu ile ilgili nakiller sıhhatli değildir. Ancak havz, ölçü ve mizan gibi hususların olması Allah'ın adaleti gereğidir. Büyük günah işleyen kimseleri tövbe etmeden ölmesi halinde onu ebedi cehennemlik olarak görmesi Mu'tezile'nin konu hakkındaki görüşü ile uyumludur. İmam Sâlimî velâyet ve berâetin varlığını imanın vucûbiyetinden saymaktadır. Ona göre Mu'tezile'nin belirttiği gibi iman ile küfrün arasında bir menzil yoktur. Bir insan ya mü'mindir veya kâfirdir. Son olarak İmam Sâlimî söz ile takiyyeyi caiz görülmele beraber fiilî takiyyeyi caiz görmemektedir.

Kaynakça

Akdemir, Furat. "Kur'an Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları" *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1 (2018): 51-84.

Aktepe, Orhan. "Kaza-Kader'in Mahiyet ve Değişip Değişmemesi Problemi" *Kelâm Araştırmaları*, X/2: (2012), 69-90.

Aktepe, Orhan. "Mutezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9/1, (2011): 157-178.

Alıcı, Mustafa. "Şefaât" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38: 411-412, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Altındağ, Mustafa. "Kelâmullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde "Kelâm-ı Nefsî- Kelâm-ı Lafzî" Ayırımı" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18: (İstanbul: 2000), 149-181.

Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Din*, Thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kâhire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004.

Ardoğan, Recep. “Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması” *Usul İslam Araştırmaları*, 15/15: (İstanbul: 2011), 125-159.

Ateş, Orhan *Günümüz Umân İbâziyyesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2007.

Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *el-Fark Beyne'l-firâk ve beyânu'l-firkati'n-nâciye minhum*. Beyrût: Menşurâti'l-Dâri'l-Âfâki'l-Cedîd, 1982.

Bakan, Tevhit. “İbâdîler ve Hadis”, *Ekev Akademi Dergisi*, 20: (2004): 221-240.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *Temhîdü'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1987.

Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd fi reddi ale'lmülhideti ve'l-mu'atlati ve'r-rafîzeti ve'l-havârici ve'l-Mu'tezile*, Thk. Mahmut Muhammed Hudayrî, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.

Bedir, Murteza. “İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn”, *İslam Araştırmalar Dergisi* 15: (2006): 5-11.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrût, Mektebetu Lübnân, 1990.

Cüveynî, İmamü'l-Harameyn. Ebu'l-Meâli Abdulmelik. *Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâtü'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, Beyrut, 1992.

Cüveynî, İmamü'l-Harameyn. *Kitâbu'l İrşâd ilâ Kavâtü'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, Thk. Muhammed Yusuf Mûsa-Alî Abdulmunîm Abdulhamîd, Bağdat, 1950.

Dervîş, Muhammed b. Muhammed. *Esna'l-Metâlib fi Ehâdisi Muhtelifeti'l-Merâtib*, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1418.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* Nşr. Hellmut Ritter, Viesbaden 1382/1963.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail. *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Nşr. A. Sabbağ. Beyrut, 1994.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail. *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi Alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Thk. Hammude Gurabe, Kahire, Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, trs.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “İbaziyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19:256-261, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Ğabbâş Hüseyin Ubeyd Ğânim. *Ummân*, Beyrut: Dâru'l-Cedîd, 1997.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl*, Thk. Muhammed Tâhir, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *Tehafütü'l-Felasife*, Nşr. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Klasik Yay., 2005.

- Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman. *Kelâm*, Konya: Tekin Kitapevi, 2014.
- Hacerî, Ali b. Muhammed b. Âmir. *el-İbâdiyye ve Menhecîyetü'l-Bahsi İnde'l-Müerrihîn ve Eshâbi'l-Mekâlât*, Ummân: Metâbiu'n-Nehda, 1420/1999.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslam* (Kelâm İlmîne Giriş), haz. Fikret Karaman, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2016.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilîk'de Velâyet ve Berâet İnancı" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983): 181-204.
- İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva' ve'n-Nihal*, II, (Mısır, 1317), 112.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri-Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*- Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Kâbil, Abdulhayy Muhammed. *el-İbâdiyye ve Ârâuhumu'l-Kelâmiyye*, İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ li'd-Dünya et-Tebâatu ve'n-Neşru, 2015.
- Kâdî Abdulcebbâr, Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Usulu'l-Hamse*, Mısır, 2008.
- Kutluer, İlhan, "İlim" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22:113, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf İskenderiyye: Daru'l Cami'ati'l Mısriyye
- Mavil, Kılıç Aslan. "Bir Mu'tezile-Mâtürîdiyye Tartışması-Rü'yetullah-", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/2 (Ekim 2014), 449-478.
- Mert, Muhit. "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1, (Ankara 2005): 1-19.
- Meskarî, Nasır b Matar b. Saîd. *el-İbâdiyye fî Meydâni'l-Hakk*, Ummân: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1420/1999.
- Muhammed Sâlih Nâsır. *Mekânetu'l-İbâdiyye fî'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Ummân: Mektebetü'l-İstikâme, 1413/1992.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, II, Ankara: DİBY, 2003.
- Ölmez, Sadî. "Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkhına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları", *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/6, (2016):1-13.
- Özarslan, Selim. "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Ocak 2001): 275-294.
- Özdemir, Metin. "Mutezile'nin Nübüvvet Müdafaası" *Kelâm Araştırmaları*, 5/1, (2007): 47-64.
- Özler, Mevlüt. "İlâhî İsim ve Sıfatları Tespitte Yöntem" *Ekev Akademi Dergisi*, 1: 65-79. Kasım 1997.
- Sâbûnî, Nureddîn. *Mâtürîdiyye Akâidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1978.
- Sâlimî, el-İmam Ebî Muhammed Abdullah b. Humeyd. *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, Tsh. Ahmed b. Hemd el-Heylelî, Thk. Doktor Abdurrahman Umeyra, Beyrut: 1 ve 2. Cilt, Dâru'l-Cîl, 1409/1989.

- Sâlimî, Nuru'd-dîn Abdullah b. Humeyd. *Behcetü'l-Envâr*, Thk. Ali b. Saîd b. Mesûd el-Ğâfirî, ty, b.y.,
- Sâlimî, Nuru'd-dîn Abdullah b. Humeyd. *Meâricu'l-Âmâli alâ Medârici'l-Kemâl binazmi Muhtasari'l-Hisâl*, takd. Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh es-Sâlimî, tahk. Hâc Süleyman b. İbrahim Bâbezîr vd. Bediyye/Ummân: Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, Nşr. M. F. Muhammed, Beyrut, trs.
- Semâilî, Şeyh Allâmetu Sâlim b. Hemmûd b. Şâmis es-Seyyâbî. *Esdaku'l-Menâhic fî Temyizi'l-İbâdiyye Mine'l-Havâric*, Thk. Seyyide İsmâil Kâşif, Kahire: Câmiatu Ayni'ş-Şems, 1979.
- Topaloğlu, Bekir “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi Ansiklopedisi*, VII: 227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Cennet”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7: 376-386, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Hudûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18: 304-309, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Turan, Maşallah. “İnsan Rûhu, Ezeli Olan Tanrısal Bir Öz Müdür?” *Necmettin Erbakan İFD*, 41: (2016): 102-130.
- Ünverdi, Veysi. “Kelâmî Bir Problem Olarak Rû'yetullah Meselesi” *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi* (Kongre Tam Metin Kitabı), (Mardin; İksad Yınevi, Aralık 2018), 518-530.
- Ünverdi, Veysi. “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, *Artuklu Akademi*, 4/2: (2017), 1-28.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15: 371-375, Ankara:TDV Yayınları, 1997.
- Muhammed Yazıcı. “Sünni Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri”, *Atatürk ÜİFD*, 28: (Erzurum, 2007): 201-260.
- Yeşilyurt, Temel. “Rû'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35: 311-314, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yıldız, Metin. “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi” *Kader*, 16/2: (Aralık 2018): 294-318.
- Yörük, İsmail. “İslam'da Ruh Tasavvuru” *Atatürk ÜİFD*, 7: (Erzurum, 1986), 359-381.
- Yurdagür, Metin. “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, Kayseri, (1983), 249-264.
- Yüce, Mustafa. “Ebû Sâkin eş-Şemmâhî'nin Metnü'd-Diyânât Adlı Risalesi Bağlamında İbâziyye'nin Görüşü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1: (2012), 221-255.